Kulturmiljöplan för Gammalsvenskby/Zmijivka i Ukraina – med kulturarv som kompass

2025

Gotlands Museum

Dnr: 2025-108-1

Författare:
Eva Selin, Gotlands Museum, Kulturmiljöavdelningen
Sofia Hoas, Projektledare, Gotlands Museum
Peter Knutas, Projektledare, Gotlands Museum
Svartvita foton: Föreningen Svenskbyborna där inte någon annat anges
Färgfoton: Sofia Hoas där inte någon annat anges

2025-10-27

© Gotlands Museum
Strandgatan 14
621 56 Visby
Sweden

Innehåll

Inledning 4
Historisk bakgrund för platsen där byn ligger 4
Historisk bakgrund Svenskbyborna och Gammalsvenskby 5
Gammalsvenskby grundas 8
Nybyggartiden 9
1800-talet i byn 10
30 år av välstånd 15
Första världskriget och revolutionen 1917 17
Ukraina införlivas i Sovjetunionen 19
Hem till Sverige 1929 20
Återvändarna till Gammalsvenskby 20
Andra världskriget 22
Efterkrigstiden 23
Tiden efter Ukrainas självständighet 1991 25
Rysslands invasion 30
Beskrivning av kulturmiljön 32
Gammalsvenskby/Zmijivkas bebyggelse 1991-2022 36
Offentliga byggnader 43
Odlingar, trädgårdar och grönområden 48
Offentliga byggnader och monument 52
Vad behöver byborna för att återvända? 54
Etableringsmöjligheter 58
Jordbruk 58
Turism 59
Kachovkadammens sprängning 60
Vatten 60
IT-företag på landsbygden 61
Hållbara och innovativa lösningar 62
Samarbete mellan det offentliga och civilsamhället 62
Erfarenheter från liknande projekt 64
Strategi för spridning av kulturmiljöplanen 65
Källförteckning 66

Inledning

Med detta dokument vill vi inspirera bybor och besökare att återvända, och kommuner, investerare och andra intressenter att på olika sätt bidra till återuppbyggnad av Gammalsvenskby.

Gammalsvenskby ligger vid floden Dnipro i Chersons län, i södra Ukraina. Byn grundades och byggdes upp av dagösvenskar 1782, under den ryska kolonisationen av södra Ukraina. De behöll sitt svenska språk och traditioner. Under 1800-talet tillkom tre tyska byar. Idag kallas byarna tillsammans Zmijivka. De flesta svenskar lämnade gammalsvenskby 1929, men några blev kvar. Under sovjettiden förstördes byn delvis och nya sovjetiska hus byggdes. Byn blev en del av det självständiga Ukraina 1991. Byn har drabbats hårt av Ryssland fullskaliga invasion. Den var först ockuperad i nio månader och har sedan bombats hårt av Ryssland. Byn är nu i stort sett övergiven och nästan helt i ruiner.

Denna kulturmiljöplan syftar till att skapa framtidstro genom att lyfta fram, bevara och utveckla kulturarvet som grund och drivkraft för byns återuppbyggnad och långsiktiga utveckling. Det är viktigt att förstå byns identitet, dess ursprung och historia, både för dem som bor på platsen, och för dem som besöker den.

Dokumentet har tagits fram under 2025 av Gotlands Museums projekt Gammalsvenskbys kulturarv, finansierat av Sveriges Regering genom Utrikesdepartementet. Innehållet är framtaget med hjälp av Gotlands Museums kulturmiljöavdelning, Beryslavs kommun, Föreningen Svenskbyborna, intervjuer med invånarna från Zmijivka samt andra experter på Gammalsvenskby eller kulturarv. Tanken var att denna kulturmiljöplan skulle komplettera den återuppbyggnadsplan som tagits fram av Beryslav tillsammans med Association of Ukrainian Cities 2022, där viktig infrastruktur finns med. Men då byn är totalförstörd sedan denna plan togs fram är den inaktuell. Men det finns nya återuppbyggnadsplaner för hela området, som tagits fram av bland annat US Aid som är mer aktuella.

Vision och mål

Syftet med att ta fram en lokal utvecklingsplan är att skapa framtidstro och hopp hos befolkningen. Att de en dag ska kunna återvända till en attraktiv by att bo i, och bygga upp sina liv på nytt. Samtidigt ska byn fortsatt vara ett intressant och levande besöksmål för tillresta. Målet är att ta fram en lokal kulturmiljöplan med fokus på kulturarv och landsbygdsutveckling, i syfte att varsamt återuppbygga Gammalsvenskby med respekt för dess unika kulturarv, både som en viktig del av invånarnas identitet och som en attraktiv destination för besökare.

Historisk bakgrund för platsen där byn ligger

Platsen där Gammalsvenskby/Zmijivka ligger har varit befolkad och använd av människor i tusentals år. Här finns spår av mänsklig närvaro redan från stenåldern, då jägare och samlare slog sig ner vid floder och jaktmarker. Genom årtusendena har olika nomad- och ryttarfolk rört sig över stäppen, bland annat skyter, sarmater, hunner, khazarer och krimtatarer, som alla har lämnat avtryck i landskapet.

Ett tydligt bevis på områdets forntida betydelse är den stora gravhögen i byns mitt, kallad Storbacka. Det är en så kallad kurgan, en skytisk gravhög från järnåldern, cirka 700–300 f.Kr., byggd för högt uppsatta personer. Sådana gravar användes både för begravningar och som

landmärken, synliga långt över det öppna stäpplandskapet. Flera liknande gravar syns också på stäppen utanför byn.
Senare ingick området i det mäktiga Kyjivriket som växte fram under 800-talet under ledning av Rurik, den svenske hövdingen som blev stamfader till den fursteätt som styrde här i många hundra år. Floden Dnipro, som rinner förbi Zmijivka, var en viktig del av den handelsväg som knöt samman Norden med Svarta havet. Det finns alltså svenska kopplingar till området långt innan svenskbyborna grundade Gammalsvenskby år 1782.

Under medeltiden blev regionen en gränszon mellan olika stormakter – bland annat Osmanska riket och Krimkhanatet. På höjden mellan dagens Zmijivka och floden Dnipro finns resterna av Staroshvedske-fästningen, av svenskarna kallad Stadsbacka, en turkisk befästning som påminner om områdets strategiska betydelse.
Från 1500-talet och framåt växte de ukrainska kosackerna fram som en självständig kraft i området. De levde i byar kallade Sich och försvarade sig mot både turkar, tatarer och ryssar.

Under början av 1700-talet kom området indirekt att påverkas av det Stora Nordiska kriget, 1700–1721, då Sverige och Ryssland kämpade om makten i Östersjöområdet. En viktig händelse var slaget vid Poltava år 1709, där den svenska armén under Karl XII, tillsammans med den ukrainske kosackledaren Ivan Mazepa, besegrades av Ryssland. Efter nederlaget flydde Karl XII och Mazepa söderut. Trots nederlaget lämnade Karl XII:s motstånd mot Ryssland ett starkt intryck på många kosacker, som länge bevarade en positiv bild av svenskarna.

Efter att Ryssland besegrat Osmanska riket och Krimkhanatet i kriget 1768–1774, tog det ryska imperiet formellt kontroll över stora delar av södra Ukraina. Området där Gammalsvenskby ligger införlivades genom freden i Küçük Kaynarca år 1774. Det blev en del av det som kallades Novorossija, ”Nya Ryssland”. Kejsarinnan Katarina II (Katarina den stora) och furst Potemkin inledde därefter en omfattande kolonisering, där nybyggare från olika delar av Europa kallades in för att befolka de nyerövrade områdena. Koloniseringen organiserades ofta av militären eller lokala myndigheter, som mätte upp mark och fördelade den till bosättare.

Kosackerna i området fick nya roller som gränsvakter i kejsardömets tjänst. När svenskbyborna anlände år 1782, sägs det att de togs emot med vänskap av de lokala kosackerna. Den positiva bilden av svenskar, inte minst tack vare Karl XII:s kamp mot Ryssland och alliansen med Mazepa, levde kvar. Kosackerna hjälpte svenskarna att komma till rätta och att bygga tillfälliga bostäder i form av zemljankor, det vill säga jordkulor under mark med tak.

Historisk bakgrund Svenskbyborna och Gammalsvenskby

Svenskbyborna är en grupp människor som härstammar från byn Gammalsvenskby i dagens Ukraina. De flesta var svenska bönder från ön Dagö utanför Estlands kust, men det tillkom också krigsfångar från Sverige och tyska kolonister. Idag räknas ingifta rikssvenskar samt allas avkomlingar som svenskbybor. Svenskbybornas familjenamn som Knutas, Hoas, Hinas, Buskas, Kotz, Malmas, Sigalet, Annas, Albers, Mutas, Hansas, Utas, Martis, Tinis, Portje, Bush är unika och härrör från deras gårdar på Dagö.

Dagösvenskarna

Svenskbybornas förfäder var under flera hundra år bosatta på Dagö utanför Estlands kust. Troligen kom de från den östra delen av den nyländska kusten i Finland någon gång under 1200-talet. På den tiden var detta område en del av det svenska riket. Det som anses tyda på det

nyländska påbråt är: dialekten vilken ligger nära östsvensk dialekt som talades i Östnyland, dräktskicket överensstämmer med de nyländska bygdedräkterna, och den dagösvenska runkalendern som följer den helgonkalender som biskopen i Åbo upprättade.

År 1228 omtalas att den norra delen av Dagö var en öde eller ödelagd ö. Troligtvis hade stridigheterna under korstågen jagat öborna på flykt eller så hade de dödats. År 1254 var kristnandet fullbordat på Dagö och ön delades mellan det ganska nybildade biskopsstiftet Ösel-Wiek som fick den västra delen och Tyska orden som fick den östra delen. Detta år fanns några byar på Dagö. Troligen var det estniska byar med kolonister från grannön Ösel. Det är möjligt att det fanns en svensk bosättning under slutet av 1200-talet eller början av 1300-talet. Svensk inflyttning kan också ha skett efter 1343 när det stora estniska bondeupproret krossats. Det ledde till att en stor del av de estniska byarna blev ödelagda vilket möjliggjorde för svenska fiskarbönder att bosätta sig här. Men som inledningsvis nämndes pekas finska Östnyland ut som hemort för dessa dagösvenskar. Något som också nämns i utlåtanden från 16- och 1700-talen. Det talas om fiskarbönder som givits rätt till bosättning mot skatteavgifter i fisk. Kanske spelade handelsorganisationen Hansaförbundet en roll vid denna inflyttning. Vid farlederna var de angeläget att ha ordentligt kristnade invånare som kunde assistera vid skeppsbrott och lotsa fartyg vid behov. Till exempel var leveransen av fisk, en mycket viktig del för kyrkan under fastan.

Livet på Dagö

Efter hand började dagösvenskarna också bedriva jordbruk, även om de flesta alltid hade nära till kusten med fiske och jakt. Flera av dem blev mångsysslare. De slog sig ned i de två nordligaste skatteområdena, vackorna, på Dagö. Efter sina huvudbyar kallades dessa områden Röicks (Röök) och Kiertil (Kärrdal). Dagösvenskarna nämns i urkunder första gången 1470. Då utfärdade Tyska ordens ordensfogde som bodde på Soneburgs slott, norra Ösel, ett privilegiebrev för svenskarna på Dagö med frihet från alla dagsverksskyldigheter mot en årlig avgift på 20 rigiska mark. Däremot var estländarna fortsatt livegna. År 1508 begränsades svenskarna bosättningsorter till de två skatteområdena i norr, en svensk som bosatte sig utanför områdena betraktades som en livegen est.

Under det Nordiska sjuårskriget (1563–1570) skedde en förändring för dagösvenskarna. År 1563 upplöstes Tyska ordens herravälde och landskapet Wiek och Dagö erövrades av svenska trupper. Vid denna tid, 1565, bodde ca 630 personer på Dagö i de två vackorna. De försörjde sig som småbrukare med fiske, säljakt, jordbruk och kreatursskötsel. En del bönder brände tjära och kalk för försäljning. Man byggde även båtar och var skeppare som handlade på städerna runt Östersjön liksom de flesta andra svenska kustbor.

Adelsmännens arrende

I det Nordiska sjuårskriget krigade Sverige mot Danmark, Lübeck och Polen. Vid freden i Stettin 1570 förlorade Sverige Skåne men hade erövrat Dagö. Löner till de adelsmän som krigat för Sverige betalades med förläningar eller att beslagtagen mark försåldes. Det ledde till att de estlandssvenska bönderna kom under svenska och tyska feodalherrar under åren 1590–1630 genom att adelsmännen förlänades alltmer jord av kronan. En del estsvenska byar jämnades med marken när adelsmännen uppförde sina gods.

Greve Jacob de la Gardie fick arrendera Dagö 1620 och köpa ön fyra år senare. Från att ha varit privilegierade svenska skattebönder blev invånarna nu frälsebönder under en privat ägare som ansåg att han kunde kräva ut samma skatter av såväl svenskar som livegna ester. En stor estnisk

by, Körgessaare, sydväst om svenskarnas största by, Röicks, tömdes för att ge plats åt herrgården Hohenholm. När Röicks socken etablerades 1627 fördes byarna skattemässigt över till Hohenholms gods. Grevens son Axel-Julius de la Gardie tog över 1655 och böndernas situation förvärrades. Han inskränkte deras rätt att fritt handla kalk och boskap 1659. För dagösvenskarna inleddes en period av ständiga rättsliga tvister där svenskarna genom valda ombud försökte få kungligt stöd att upprätthålla sin fria status. På 1690-talet kom de estlandssvenska områdena inklusive Dagö åter till kronan genom Karl XI reduktion och bönderna blev kronobönder. Dagö kom att förbli svensk till 1710.

Dagö blir ryskt

Stora Nordiska kriget bröt ut 1700 och bönderna tvingades att ställa upp med båtsmän till den svenska flottan. År 1710 kapitulerade de sista svenska trupperna i Baltikum. Ryssland tog över styret och efter freden i Nystad 1721 blev Baltikum formellt ett ryskt område. I krigets spår utbröt en stor böldpest 1710–1711 i östersjöprovinserna och en tredjedel av Dagös svenska befolkning dog.

Dagö lydde under den ryska kronan 1721–1755. Under denna tid var ön utarrenderad till olika officerare och adelsmän. År 1740 infördes livegenskap i Estland men svenskarna kunde fortfarande hävda sin personliga frihet. År 1755 återgick godskomplexet till Axel Julius sondotter Ebba Margareta de la Gardie som var gift Stenbock. Av någon anledning undantogs byn Kiertil vilken förblev statligt gods tillhörande Padras. Godset utarrenderades till tyska adelsmän, och förblev ryskt till 1799. Invånarna i denna by fick aldrig tillåtelse att utvandra till Ukraina 1781. Den nya godsägarinnan av byn Röicks började behandla sina undersåtar som livegna. Det ledde till social oro vilken ökade under 1770-talet. När sonen Karl Magnus Stenbock 1776 ärvde godset Hohenholm sade han t.o.m. upp svenskarna och 1779 ville han vräka dem. Dagöbönderna stred för sin frihet och greve Stenbock gick dem till mötes men de besvärliga blev uppsagda. 117 bönder och 8 torpare blev ålagda att flytta senast mars 1781.

Efter ett rättsligt utslag där Karl Magnus Stenbock förlorade, sålde denne godset på Dagö till baron Otto Reinhold Ludvig von Ungern-Sternberg. Ungern-Sternberg ville göra upp med svenskarna, men då hade hela ärendet redan uppmärksammats av det kejserliga hovet. Furst Grigorij Potemkin som bar ansvaret för hela den av turkarna nyerövrade nyryska (ukrainska) provinsen, hade lovat kejsarinnan Katarina II att befolka och nyodla provinsen. År 1762 hade det kommit ett manifest där människor från olika nationer inbjöds att slå sig ned i Ryssland. Bönderna erbjöds mycket förmånliga villkor vid en inflyttning som bördigt jordbruk, skattefrihet, bostäder och proviant mm samt permanent befrielse från militär tjänst. Mellan 1765–1770 grundades fler än 100 kolonier på stäpperna i Volgaområdet. De flesta var tyska. På Potemkins inrådan utfärdade kejsarinnan en ukas – ett lagligt påbud – om att dagösvenskarna skulle förflyttas till floden Dnipros (Dnjeprs) strand.

Den 20 augusti 1781 lämnade åtminstone 967 personer Dagö varav ca hälften kvinnor, för en lång vandring till det som kallades det Nyryska guvernementet i nuvarande Ukraina. Ett kompani soldater från Kasans rytteri under kapten Makaretov skulle medfölja tåget. Med sig hade dagösvenskarna hästar, dragoxar och kärror. Vandringen gick genom Estland och Lettland (dåvarande Livland) genom Belarus via Pskov ned till Resjetilovka där vinterläger upprättades. Det varade till april följande år.

Gammalsvenskby grundas

1 maj 1782 anlände 535 svenskar till sin nya hemvist, varav få var barn eller åldringar. Vandringen hade varit mycket hård, dels skedde den under vinterhalvåret, dels var smittkoppor bland barnen och andra epidemier återkommande elände. Minst 345 människor hade dött på vägen. Vid den utvalda platsen fanns inte någonting av det utlovade, inga nybyggda hus och inga nysådda åkrar. Bosättningen påbörjades långsamt. Den första tiden bodde man i backstugor av kosack typ, Zemljankor, där tre av fyra väggar var nedgrävda och ofta bestod av ren jord. De 127 hushållen från Dagö gavs dock jord för 200 familjer, vilket innebar att flera jordlösa yngre bröder fick samma jordtilldelning som sina äldre bröder. Var och en av dessa familjer fick 60 desjatiner (ca 65 ha) jord att odla, totalt skulle då kolonin omfatta 12 000 desjatiner (cirka 13 000 hektar). Huvudorten i området hette Beryslav och kolonin eller byn kom att kallas Svedska kolonija. Den första bosättningen sträckte sig från Gammalsvenskby och upp emot det som skulle bli den tyska byn Klosterdorf ett drygt tjugotal år senare. På mer höglänt mark syd-sydväst om byn byggdes byns väderkvarnar i det som senare skulle bli Mühlhausendorf.

Kartan visar vandringsvägen från Dagö till Gammalsvenskby. Jörgen Hedman 1992.

Nybyggartiden

Under de första åren var dödligheten hög, framför allt i mag- och tarmsjukdomar, och i mars 1783 fanns endast 135 personer kvar vid liv, 71 män och 64 kvinnor. Tio år senare överfördes en liten grupp svenska krigsfångar från Gustav III:s ryska krig till byn. De hade frigivits från sitt krigsfångeläger på Krymhalvön mot att de bosatte sig i Ryssland. Fyra av dem ingick äktenskap med svenskbykvinnor och blev kvar i byn. Då tillkom namnen Norberg, Hernberg och Westberg.

Vid den nya boplatsen möttes bönderna av omständigheter de inte var vana vid. Klimatet var annorlunda med fuktig tropisk hetta och långa torkperioder. I jordbruket var det nödvändigt att prova ut nya grödor. Även fisket var en utmaning med annan typ av fiske som stör och karp, men man lärde sig efterhand nya fångstmetoder.

Några år tidigare hade klostret Grigorijevskij Bizukov Monastyr grundats norr om Gammalsvenskby på platsen för zaporogkosackernas fäste. Klostret var en viktig utpost för den rysk-ortodoxa tron. Det var en gång, bredvid Petjerska Lavra i Kyjiv det förnämsta klostret i Ukraina. Det var känt för sin storslagna skönhet, med stora byggnader och trädgårdar. Och de hjälpte nybyggare till rätta i de nya kolonierna.

Det dröjde inte länge innan en prästgård uppfördes i Gammasvenskby. År 1787 byggdes en enkel korskyrka av timmer bredvid prästgården. Kyrkan hade plats för 200 personer och kom att stå i hundra år. Från 1782 till 1788 hade Gammalsvenskby egen präst, men när kyrkoherde Johan Adolph Europaeus lämnade byn underordnades församlingen den tyska församlingen i Josefsthal som ett annex. I början av 1800-talet anlades en stor kyrkogård, Gravgården, en bit sydväst om prästgården.

År 1799 inrättades det Nyryska förmyndarkontoret under överdomare Samuel Contenius som var tysk. Det var avsett att styra alla utländska kolonier i Nyryska guvernementet och bistå de nygrundade kolonierna med råd, praktisk hjälp, pengar och varor. De svenska kolonisterna och krigsfångarna skötte enligt Contenius rapport sitt jordbruk med flit och omsorg. De odlade vete, korn och råg, men hade svåra odlingsförhållanden med högt belägna åkrar som utsattes för torka och stäppråttor. Det fanns dock fina betesmarker på holmarna i Dnipro och byborna drev sitt fiske med framgång. Byn hade nu 148 invånare.

Franska nationalarkivet.

1800-talet i byn

I en förteckning för år 1801 noterades att sex personer var fiskare, fem var bönder, två var snickare, en var smed, en var krögare och hela 13 personer var vävare. Förmyndarkontoret visste att det fanns avsättning för vävda tyger och hade hjälpt till med att skaffa fram vävstolar. År därefter är dock Contenius mer kritisk. Skogen och de fruktbara ängarna, och trädgårdsodlingarna brukades dåligt och dryckenskapen hade ökat. År 1803 rapporterades dock att fisket var lönsamt och bedrevs med nät och not. Man fiskade gädda, abborre, mört och brax. Fisken saltades in eller torkades. Samma år startade ett intensivt arbete för att stimulera inflyttning till Nyryssland från många olika länder. Vid denna tid hade den svenska kolonin 191 invånare.

År 1804 tillkom tyska nybyggare och grundade tre nya byar, Mühlhausendorf med 16 familjer från Österrike och Würtenburg, och 1805 Schlangendorf med 20 familjer från Preussen, Pommern och Schlesien. Båda byarna var belägna söder och sydväst om Gammalsvenskby. Vid Mühlhausendorf fanns sedan tidigare en liten väderkvarn och ett hus som tillhörde en av dagösvenskarna. Vid Schlangendorf uppfördes husen i en rad. År 1805 bildades Klosterdorf norr om Gammalsvenskby, med 33 katolska familjer från Böhmen, Baden, Mainz och Kurpfaltz. De nya byarna tilldelades mark som ursprungligen tillhört Gammalsvenskby. Det ledde till att dagösvenskarna endast hade tillgång till ¼ av sitt ursprungliga område, vilket medförde radikalt ändrade brukningsförhållanden med stor jordbrist. Fler och fler blev jordlösa och fick försörja sig som daglönare. År 1816 fanns 193 invånare och 40 familjer i Gammalsvenskby.

Karta byns indelning.
Jörgen Hedman 1993

År 1819 bildades förmyndarkontor i varje distrikt där det fanns kolonier för utländska bosättare med direktiv att utveckla och stimulera nya näringar. Gammalsvenskby tillhörde kontoret i Cherson. Ett av dessa var anskaffande av merinofår. Det ledde till att fårstammen ökade rejält. Efter en tid fanns närmare 950 får i distriktet, varav 176 merinofår. Ett annat initiativ var att anlägga mullbärsplanteringar. Sannolikt var det vitt mullbär vars blad användes som föda åt silkesmasken. Produktionen av silke och kvalitetsull i kombination med utbildade vävare gav fina produkter. De svenska kvinnornas rykte som utmärkta hantverkare var väl spritt och deras arbeten kunde säljas med god vinst på marknaden.

År 1825 fanns i de fyra byarna 114 familjer med 603 invånare. Det fanns sju väderkvarnar, 90 plogar och 30 vävstolar. Till utsäde användes råg och vete. Det odlades rovor, hirs och ärtor. Förutom 125 lövträd fanns det 647 fruktträd, varav 23 äpple, 21 päron, 46 plommon, 104 körsbär, samt så många som 1480 mullbärsträd. På 1830-talet var endast 50 personer i Gammalsvenskby födda på 1700-talet. Medelåldern var låg. Men det som levde vidare från Dagö var förutom språket; bostädernas inredning, tomtens planering, sederna, bruket kring de stora högtiderna, sagor, sägner, ordspråk och lekar. Åren 1845 och 1848 drabbades invånarna av svåra sjukdomar som kolera, halsfluss, lunginflammation och fläckfeber.

Byn var mer eller mindre isolerad från svensktalande personer fram till mitten av 1850-talet. Den första kontakten skedde 1835 med en finlandssvensk apotekare som en tid tjänstgjorde i Cherson. Men 1852 besökte den finlandssvenske språkforskaren Johan Wilhelm Lagus byn. Han var mycket intresserad av byns invånare och näringar och nedtecknade sina intryck och den information han fick. Varje hushåll ägde ca 65 ha jord. Somrarna beskrevs som varma och torra. Man odlade vete, korn, råg, majs, lite bönor och ärtor och knappt någon potatis. På Storholmen i Dnipro fanns bra bete till kor, får, oxar och hästar. Här tog man även ”rör” till takläggning och ved. Fisket var bra och man fick upp gädda, abborre, brax och mört. Jakten omfattande sjö- och landfågel, gäss, änder, och rapphöns mm. Lagus beskriver också byggnaderna. Boningshusen hade långsidor åt gårdsplanen och gavlarna utåt mot vägen. De var uppförda i kalksten som bröts på ett ställe vid flodbanken. Byggnaderna var låga och täckta med ”rör”.

Krimkriget 1853–1854 startade genom en rysk annektering av furstendömena Moldavien och Valakiet som stod under turkisk överhöghet. År 1854 gick Frankrike och Storbritannien in på det Osmanska rikets sida, liksom Sardinien. Ryssland tvingades lämna de annekterade områdena 1856. Kriget medförde att många soldater inkvarterades i Gammalsvenskby. De förde med sig sjukdomar och det utbröt en koleraepidemi. Fram till 1856 hade så många som 50 av byns invånare dött, närmare en sjättedel av byns invånare. Efter Krimkriget förändrades Gammalsvenskbys struktur. Tomterna omfördelades och tre breda huvudgator, med smala tvärgator bildades. Syftet var både brandsäkerhet och att skapa utrymme för sädesstackar efter nyodlingar. Taknegårdsgata blev 40 meter bred och kantades av en allé med akacior. Ännu 1941 kantades trottoarerna av akacior (Robinia*, Robinia pseudoacacia*), ett trädslag som sades vara allmänt förhärskande. År 1856 fanns 34 gårdstomter i byn om 128 x 64 m (8192 m^2). Vid floden låg de jordlösas hus osorterat utslängda. Bristen på jord ökade stadigt och 1860 fanns 92 jordlösa familjer. De var ett problem med försörjningen och de jordlösa fick ta dagsverken hos bönderna.

Under 1871 skedde en förryskningskampanj, förmyndarepoken var slut och de ryska koloniernas stater i staten ersattes av Zemstvo-institutionen, närmast att likna en kommun. Ryska blev administrativt språk, och Beryslav en kretsstad. Det gamla systemet med byn som överordnad ägare till jorden och bönderna som ärftliga brukare avskaffades och bönderna blev privata ägare

till sin jord. I en rättslig process försökte nu svenskarna bli av med sina tyska grannar som man menade hade lagt beslag på en del av jorden som hade tilldelats dagösvenskarna en gång. Domstolen förkunnade dock att tyskarna hade hävdvunnen rätt till sin jord och därmed satt de kvar i orubbat bo.

År 1872 bestod Gammalsvenskbyn av 40 gårdar med 60 desjatiner vardera och 17 småbrukarställen med 12 desjatiner vardera. Snart påbörjades en allmän delning av gårdarna. Bristen på jord blev efterhand alltmer akut. År 1874 blev de självägande bönderna skyldiga att ställa upp med rekryter för landets försvar. Den allmänna värnpliktstiden var 16 år; varav sex år i aktiv tjänst. Äldste sonen var undantagen från militärtjänsten, men både tyskar och svenskar såg ändå detta som ett löftesbrott enligt kolonisationsvillkoren. Svenskbybor tvingades att delta både i det Rysk-Turkiska kriget 1876–77 och i det Rysk-Japanska kriget 1904–05. Många unga män, ibland med familjer, beslöt att lämna hembyn.

År 1881 besöktes byn av språkmannen från Helsingfors, doc. Herman Albert Vendell. Han beskrev invånarnas stora trädgårdar med mullbär, valnöt, körsbär, aprikos, plommon. Här fanns också akacior, popplar, fläder, lite vinrankor, humle, rovor, rotfrukter som kurbitsar (pumpa) och cikoria, och blommor. I byn fanns 40 gårdar. Husen var uppförda av kalksten, rappade, med höga tak liksom på Dagö, Estland och Livlands svenskbygder. Golvet utgjordes av stampad lera. Det fanns två till tre rum förutom ”stugan”. Vendel omtalar att: ”En liten ört med stark kryddoft göra här samma tjänst som riset på golvet i de gotländska stugorna” (backtimjan eller malört?). År 1882 hade befolkningen i byn ökat till 565 personer. Nu var jordbristen än mer uppenbar. År 1883 kommer läraren Konstantin Reinhold Wahlbeck till Gammalsvenskby för att stanna i ett par år. Han berättar bland annat om skördeutfall. Det odlades vete, råg, korn, havre, linser, och hirs. På somrarna kunde det vara mycket varmt vilket medförde att skördarna blev dåliga, liksom potatisodlingarna, men på holmarna i Dnipro fanns ändå ofta bra tillgång till bete och foder. När hettan var intensiv skördade man helst under månljusa nätter. Fruktodlingen beskrevs som en väsentlig binäring. Här fanns odlingar med mullbär, körsbär, plommon, päron, bergamotter (äpplen), aprikoser, kurbitsar (pumpor), gurkor, arbuser (meloner), och vindruvor.

Först 1883 blev den gemensamma tysk-svenska lutherska församlingen i Gammalsvenskby en egen församling. Hit hörde alla lutheraner i området oavsett nationalitet. Från och till kunde församlingens präster svenska, men oftast fick klockaren läsa ur postilla och bibel på svenska i den egna kyrkan. Före första världskriget kunde man knyta goda kontakter med den svenska församlingen i Sankt Petersburg och ett antal svenska barn erbjöds att gå i internatskola i huvudstaden.

Den gamla träkyrkan var nu både i dåligt skick och för liten. Behoven var stora för en ny kyrka. Med insamlade medel från Ryssland, Finland, Sverige och Nordamerika och genom donationer, bland annat från prins Carl lyckade man få ihop hela 20 000 rubel till bygget av en ny kyrka. Det blev en kapplöpning med tyskarna som också planerade att bygga kyrka på gränsen mellan Mühlhausendorf och Schlangendorf. Där kyrkan stod skulle också församlingshuset stå. Svenskarna blev klara först och till midsommar 1885 stod den nya kyrkan som var helgad åt aposteln Johannes klar. Kyrkan omgavs av en stenmur. Den hade ett plåttak med en gyllene kupol krönt av ett gyllene kors. Det fanns 500 sittplatser, samt en läktare för ytterligare 100 personer. Interiört smyckades kyrkan av altarmålningar, och det fanns en kyrkorgel, två kristallkronor mm. Två år senare stod tyskarnas kyrka klar.

Ansicht von Alt-Schwedendorf

Vy över Gammalsvenskby, ovan och kyrkan tecknad av Wilhelm Iserts 1904.

Kyrkan i Gammalsvenskby fotograferad från väster omkring 1922.

Karta byns utveckling.
Jörgen Hedman 1993.

30 år av välstånd

Under de kommande trettio åren rådde välstånd och fred i landet. Bönderna hade råd att bygga om sina hus. De mest välbärgade skaffade plåt- eller tegeltak. Ett stort bekymmer var som tidigare nämnts, jordbristen. Den ledde till att flera utvandrade främst till Kanada där man fortfarande under 1890-talet kunde förvärva mark utan kostnad, men också till Sibirien. Sammanlagt emigrerade något hundratal svenskbybor till Kanada under perioden 1886–1926.

År 1890 började majs odlas i stor skala. Nya jordbruksredskap infördes och 1897 planterades mängder av fruktträd. Bytomterna bäddades in i dessa trädgårdsodlingar. Längst Gravgårdsvarde i söder låg vinodlingar som gav ca 40 000 liter ett gott år. Victor Hugo Wickström Östersund besökte Gammalsvenskby 1899. Byn hade då 600 invånare, varav 110 familjer och 70 jordägare. De välbärgades byggnader var stora och rymliga, ljusa och vitrappade med målade trägolv. De fattiga levde i trånga, mörka bostäder med stampade jordgolv. År 1903 utbröt en brand som orsakade stora förluster.

Lerhydda i Nya Svenskbyn på stäppen. 1920-tal.

Brunnen tillhör Mats Buskas, Nibigatne, Nealinja.

Alla familjer fotograferades utanför sina hus inför avresan 1929.

En av kvarnarna.

Under det Rysk-Japanska kriget 1904–1905 inkallades 15 yngre män från byn till fronten. De japanska trupperna var helt överlägsna och kriget blev en katastrof för ryssarna. Skulden lades bland annat på tyska officerare vilka ofta hade adligt påbrå. Det blev början till ett allmänt utbrett tyskhat. Åren 1905–1906 utbröt uppror mellan tyska kolonister och ryssar. Ryssarnas främlingshat riktades främst mot de välbärgade tyska kolonisterna som ansågs som ett redskap för den konservativa förtryckarregimen.

I Gammalsvenskby utvecklades jordbruksmetoderna vidare, och åren 1908–1912 genomfördes enskifte. År 1906 hade byn 735 invånare och 1911 fanns här 105 jordägare. Men gruppen helt jordlösa lantarbetare ökade i byn vilket ledde till vidgade ekonomiska och sociala klyftor. Det skulle i framtiden få konsekvenser.

Gammalsvenskby 1900.

Första världskriget och revolutionen 1917

År 1914 utbröt första världskriget. Rysslands motståndare var Österrike-Ungern och Tyskland. Under hösten 1914 skedde en allmän mobilisering. 130 män rekryteras från Gammalsvenskby antingen för att kämpa mot österrikarna eller mot turkarna. Rysslands ekonomi kördes i botten under kriget och efter hand förlorade de slag efter slag mot Tyskland och Österrike på västfronten. Den antityska stämningen i landet växte sig allt starkare.

I mars 1917 abdikerade tsar Nikolaj. Brodern Michail ville inte ta över vilket ledde till att dumans permanenta utskott under ledning av ledamoten Kerenskij tog över makten. I oktober 1917 tog det lilla bolsjevikpartiet makten genom en statskupp och revolutionen inleddes. En ny regering bildades med Vladimir Lenin som ordförande. Censur infördes och kyrkans egendomar konfiskerades. De flesta värnpliktiga hemförlovades senhösten detta år och återvände till sina hemtrakter, en del av dem förde med sig revolutionära idéer. Våren 1918 grundades "De jordlösas förening" i Gammalsvenskby och några kommunistiskt sinnade yngre män bildade "Den röda tribunalen" som skulle verka för en jordreform i byn. De finansierade sig genom stöld och hot mot judarna i Nova Beryslav, en plats där många judar bosatt sig. Vid tre tillfällen angrep bolsjevikerna Gammalsvenskby. På programmet hade man omfördelning av jorden från de som

var stora jordägare till de som hade lite jord eller var jordlösa. De som var kritiska utsattes för repressalier. Efter en vapenvila 1917 förhandlade Tyskland med den självständiga nationella stat som bildats som Ukraina. De marscherade in i Ukraina 1918 och gav ett tillfälligt skydd mot bolsjevikerna. Tyskarna lämnade Ukraina 1919 och under det påföljande inbördeskriget som utbröt samma år mellan de vita och de röda plundrades Gammalsvenskby och några bybor mördades, men byn som helhet överlevde. Röda armen tog dock med sig det mesta från byn, som djur, spannmål mm.

År 1921 var det en extrem torka och massvält. Det fanns varken utsäde eller kreatur. År 1919 hade det funnits 610 hästar och 580 nötkreatur i byn. Ett år senare fanns det bara 63 utmärglade ök kvar samt ett 70-tal magra kor. 80 bybor dog av undernäring. Det kom flera hjälpsändningar från Sverige, bland annat från Röda Korset. Även 1922 var läget akut. Då kom det ytterligare hjälpsändningar från Sverige, med livsmedel, jordbruksmaskiner, mjölkseparatorer, kläder, tyger, ett litet bibliotek och utrustning till ett mindre bysjukhus.

Svältande barn under den svåra hungersnöden 1922. Foto W. Sarwe. Ur Bland Rysslands folk, Gammalsvenskby.

Taket har troligen blivit nödfoder under den svår hungersnöden 1922.

Fotografiet är troligen taget under den svåra hungersnöden 1922. Byggnaden till höger i bakgrunden saknar takläggning vilket kan ha använts som nödfoder.

Ukraina införlivas i Sovjetunionen

År 1923 införlivades Ukraina i Sovjetunionen. Samma år genomfördes en stor jordreform med omfördelning av jordägandet efter behov enligt devisen ”Fabriken åt arbetarna – jorden åt bönderna”. Storbönderna, kulakerna skulle rensas ut från byarna. Endera likvideras de, förpassades till arbetsläger i Sibirien, eller omskolades till gruvarbetare. I Ukraina exproprierades stora adliga gods som omvandlades till statliga jordbruk, sovchozer. Jorden omfördelades efter familjens storlek. Även de jordlösa fick en andel jord. Bönderna fick ärftlig nyttjanderätt och staten behöll äganderätten.

I Gammalsvenskby kunde man nu få jord om man flyttade ut till de nygrundade dotterbosättningarna på steppen; till Nysvenskby eller till Svenskåker. 55 jordbrukare anmälde sig för uppodling på vartdera stället. Det var dock bara Nysvenskby som låg ca 18 km väster om Gammalsvenskby som hann bli en verklig by innan 1929. Kyrkan och prästgården förstatligades och det infördes ett förbud mot undervisning av religion till ungdomar under 18 år.

År 1927 skrev 136 av svenskbybönderna under en böneskrift riktad till Sverige och Kanada, där man bad om hjälp att få utvandra som kollektiv. Detta år var det missväxt och våren 1928 fanns det knappt säd till utsäde. En ny hungersnöd hotade. Det kom återigen hjälpsändningar från Sverige men denna gång blev krisen inte lika allvarlig som under 1921–1922. Bybornas skatter skulle dock betalas och det dränerade byn på kreatur i brist på andra tillgångar som kunde avvaras. Förutom skattepålagor rekvirerade myndigheterna också säd, men det betalade man inte för, säden konfiskerades. De som protesterade betraktades som kontrarevolutionärer. Tanken på att utvandra växte sig allt starkare. Den 30 juni 1928 hölls en bystämma där nästan alla av de 492 röstberättigade röstade för att man skulle ansöka om tillstånd att emigrera.

Hem till Sverige 1929

Under våren 1929 beviljades svenskbyborna tillstånd till utresa av sovjetmyndigheterna och inresetillstånd av den svenska regeringen. Det gällde endast svenskar bosatta i Gammalsvenskby. Den amerikanskfinansierade judiska organisationen Agro-Joint skulle lösa in gårdarna i byn. Den 23 juli 1929 lämnade alla, utom två som ångrade sig, byn med två ryska flodångare för den första etappen ner till Cherson. Dagen efter gick 885 personer ombord på det turkiska skeppet Firuzan. Tidigt på morgonen den 26 juli anlöpte skeppet Constanţa i Rumänien och därifrån gick resan vidare med tåg upp igenom Europa. Via tyska Sassnitz kom gruppen till Trelleborg den 1 augusti.

Men tillvaron i Sverige blev inte som många svenskbybor hade tänkt sig. De fick inte bo som en sammanhållen grupp och inte driva egna gårdar utan att ha ett par års ”jordbrukspraktik” på svenska storgods. Det uppfattades bland svenskbyborna som ett stort misstroende mot dem som varit självägande bönder i hela sitt liv. Vissa fick också arbeta som statare och upplevde att de utnyttjades. På vissa arbetsplatser rådde ett spänt läge. I augusti 1929 diskuterades en utflyttning till Kanada. Ett tjugotal svenskbybor ville resa dit

Återvändarna till Gammalsvenskby

Efter något år bestämde sig 243 svenskbybor för att återvända till sin hemby och 1931 fanns 260 bofasta i ”Röda svenskbyn” som Gammalsvenskbyn nu kallades. Av de 243 personer som återvände 1929–1931 var det endast ett fåtal som var övertygade kommunister. De övriga flyttade tillbaka av familjeskäl. Kvar i byn fanns ett femtontal svenskar som inte följt med till Sverige, däribland de tre unga män som gjort sin militärtjänst i Röda armén. De återvändande fick sina hem tillbaka sina hem tillbaka när de kom till byn. Till stor del övertog de hus som tillhört familjer som stannade kvar i Sverige eller som flyttat till Kanada. Vissa hus hyste judar eller tyskar. Dessa fick flytta till andra bostäder.

Kyrkan i Gammalsvenskby innan avresan 1929.

År 1929 hade en kollektivisering av jordbruket i Sovjetunionen inletts. Den innebar en så kallad avkulakisering där storbönder med politiskt inflytande betraktades som ”klassfiender” och förvisades. För att klassas som kulak räckte det med att ha anställda på gården eller äga mer än två hästar. Deras egendom exproprierades. Förmögna bönder utan politiskt inflytande fick stanna men blev av med all egendom. Tvångskollektiviseringen och avkulakiseringen medförde en stor nedgång i landets försörjning. Kunskapen och viljan att ta hand om och driva de större gårdarna fanns inte. År 1931 var skörden bra men 1932–1933 blev det en stor missväxt som ledde till en katastrofal hungersnöd. I Ukraina dog fyra miljoner invånare. I Gammalsvenskby klarade man sig dock ganska väl även om vissa dödsfall indirekt kunde relateras till svält.

År 1930 hade Kommunistiska Internationalen i Moskva skickat ett tiotal skolade svenska kommunister till byn för att organisera jordbrukskollektivet "Det svenska kommunistpartiet" (Sjvedkompartija) i byn. De religiösa byggnaderna förföll. Kyrkan stängdes och gudstjänstlokalen användes som så kallat kulturhus för parti- och kollektivmöten, dansklubb, eller magasin, förrådslokaler mm. Tornet revs 1933. Senare blev den lager för mineralgödsel och blev med tiden en ruin.

Kyrkan i Gammalsvenskby på 1930-talet efter att tornet rivits och korsen hackats bort på kyrkans väggar.

År 1932 besökte frilansjournalisten Alma Braathen Gammalsvenskby. Hon beskriver miljön med vitrappade låga hus med halmtak, som omgavs av odlingsfält med bomull, majs och solrosor. ”I utkanten av byn växte en dunge mullbärsträd. Från silkesmasken fick man en len tråd som stickades in i strumpor för att göra dem hållbara.” Det fanns stora tobaksodlingar, sjukstuga, skola och ett välsorterat apotek. Vid denna tid odlades vete, råg, korn, och havre och det fanns trädgårdsodlingar med vindruvor, päron, och aprikoser mm. Det fanns också planer att lägga om driften till boskapsskötsel med mjölkproduktion, något som aldrig infriades. Under senare delen av 1930-talet odlades mest bomull, sedan höstvete, havre, korn, hirs, solros, majs, potatis, lusern, och ensilage. Det odlades även vattenmelon. I byn fanns 1200 ha åkermark varav minst hälften var i träda varje år.

Efter den stora svältkatastrofen Holodomor 1932–1933 ökade missnöjet med den sovjetiska ledningen. Det ledde till förföljelser med utrensningar och deportationer. Den politiska terrorn kulminerade 1937–1938. Det var bland annat brottsligt att ha kontakt med utlandet. I Gammalsvenskby fördes under senare delen av 1930-talet sammanlagt 22 svenskbybor bort och avrättades för antisovjetisk verksamhet. Ansvariga var lokala bybor, däribland även svenskar, som angivit de andra. Det skapade en ett terrorvälde med stor rädsla och misstro i byn. Man tordes inte lita på varandra. Under denna tid förbjöds även svenskundervisningen i byn och skolan stängdes. Barnen fick inte tala gammalsvenska på rasterna. Kollektiviseringen och utrensningarna innebar att bondegemenskapen slogs i spillror och att de tongivande bland bönderna blev oskadliggjorda.

Andra världskriget

År 1941 inledde Tyskland operation Barbarossa, ett anfallskrig mot Sovjetunionen. Till en början var det framgångsrikt. Efter att tyskarna intagit den del av Ukraina där Gammalsvenskby ligger gjorde de en dokumentation av byn 1941. Här fanns 500 invånare, varav 265 svenskar, 68 ukrainare och resten tyskar. Husen var i dåligt skick och trädgårdarna försummade. Mycket av hästar, kor, får och grisar var bortförda vid krigsutbrottet. Fortfarande odlades grönsaker och tobak. Trottoarerna kantades av akacior. I Gammalsvenskby samlades yngre anhöriga bybor till dem som förts bort under 1930-talet ihop material till anklagelseakter mot de ansvariga. År 1942 ställdes dessa till svars och avrättades efter korta rättegångar.

En karta över Gammalsvenskby, ritad den 29 augusti 1942 under den tyska ockupationen. G. Wessel.

Den tyska krigsmaktens intresse och viljan att ta ansvar för Beryslav och Gammalsvenskby berodde på att där fanns många tyskar samt att svenskarna i likhet med tyskarna kom att klassificeras som folktyskar. Folktyskarna var ett led i integrationen av utlandstyskarna i det nationalsocialistiska Tyskland. Gammalsvenskby kom under civil förvaltning och tillhörde ”Riksministeriet för de ockuperade östområdena” (380 00 kvkm, 30 miljoner invånare) Jordbrukskollektivet bevarades för att kunna försörja krigsmaskineriet. Flera av byns unga män rekryterades och tvångsvärvades till Wehrmacht, det tyska försvaret, som tolkar, kuskar och chaufförer.

Den 24 oktober 1943, när kriget vänt, beslöt de tyska myndigheterna att evakuera även svenskbyborna. De skulle till Krotoschyn i Polen som tyskarna ville kolonisera med germaner. Hit fick de färdas till fots och med kärror. Hälften av byborna transporterades med tåg till Offenburg i Baden i västra Tyskland. Åren 1943–1944 var byn i händerna på Röda armén och under våren 1944 ockuperade dessa även Cherson, Mykolaiv och Odessa. Under 1945 i slutfasen av kriget lyckades ett femtiotal svenskbybor komma till Sverige i omgångar. Enligt överenskommelsen i Jalta mellan västmakterna och Sovjetunionen skulle sovjetmedborgare som påträffats på tyskt eller tyskockuperat område återföras till Sovjetunionen. Vid krigsslutet 1945 hamnade 150 svenskbybor i den ryska ockupationszonen och återsändes till Sovjetunionen. Även från Frankrike utlämnades 50 bybor.

De flesta av dessa svenskbybor liksom sovjettyskar skickades till arbetsläger i Vorkuta Komi väster om Uralbergen uppe vid Barents hav. Flera dog på vägen och i lägret på grund av undernäring. Så småningom lyckades många svenskbybor få rätt att återvända till sin hemby från arbetslägren. En del kom tillbaka till Gammalsvenskby 1947, men många blev kvar längre. I kriget spår utbröt en hungersnöd 1947–1948 men förhållandena förbättrade successivt de kommande åren.

Efterkrigstiden

Efter andra världskriget inledde Sovjetunionen en omfattande ombyggnad av landet. Genom att skapa storskaliga statsjordbruk sovchoser och massiva infrastrukturprojekt, ville regimen bygga upp den socialistiska staten. Projekt som vattenkraftverk, kanalsystem och nyanlagda jordbruksområden genomfördes snabbt och ofta brutalt. I Ukraina innebar detta att landskap förändrades och hela samhällen omformades.

Denna utveckling drabbade många människor hårt. Människor från olika delar av unionen tvingades lämna sina hem och flyttas till nya områden. Deras språk, kultur och religion förtrycktes. Minoriteter förlorade rätten att utöva sin tro, undervisa på sitt modersmål eller bevara sina traditioner. Också i Zmijivka märktes denna politik tydligt. Efter kriget döptes Gammalsvenskby (Starosjvedske) om till Verbika, och de tidigare tyska byarna fick nya namn: Schlangendorf blev Zmijivka, Mühlhausendorf blev Mykhailivka och Klosterdorf blev Kostyrka. Med tiden växte dessa byar samman och bildade en gemensam enhet, dagens Zmijivka.

År 1951 undertecknade Sovjetunionen och Polen ett avtal om utbyte av land. I väster överläts tre gränsområden till Polen, och i utbyte tvångsförflyttades cirka 2 500 personer från Drohobytj-regionen till södra Ukraina. En stor grupp av dessa bojker, främst från Lodyna, en etnisk grupp från Karpaterna, hamnade i Zmijivka och det byggdes flera nya gator och bostäder i byn för att hysa de nyanlända.

De förflyttade bojkerna mötte stora kulturella och sociala utmaningar. De tillhörde den grekisk-katolska tron, som utsattes för hårt förtryck under kommunisttiden. Trots detta höll de fast vid sin identitet som bojker och familjerna bevarade språket, sångerna, jultraditionerna och andra kulturella uttryck. Efter Ukrainas självständighet kunde de återta sin tro. Och det finns en musikgrupp som spelar traditionell västukrainsk folkmusik i Zmiivka.

Hästekipage. I bakgrunden den nybyggda, pampiga sjukhuset, som nu är rivet. C:a 1955.

Under Sovjettiden anlades det två sovchoser i Zmjiivka. Den första, Kolos, grundades mellan 1946 och 1947. Den var inriktad på jordbruk, med växtodling och boskapsskötsel. Den andra, i Michurinets, byggdes mellan 1958 och 1960, och sysselsatte byborna med trädgårds-, frukt- och vinodling.

I linje med Sovjetunionens mål att bygga framtidens land, anlades Kachovkadammen 1950–1956 efter att floden Dnipro dämts upp. Det resulterade i en enorm vattenreservoar, 230 km lång och 25 km bred. Projektet gav ökad tillgång till dricksvatten, förbättrade sjöfartsförhållanden på Dnipro och möjliggjorde omfattande bevattningssystem i de torra södra delarna av Ukraina. År 1956 stod även ett stort vattenkraftverk klart. Även Zmijivka fick då ett vattensystem, med dricksvatten ut till alla hushåll. Det byggdes dock inget avloppssystem, utan det var fortsatt utedass som användes. Men denna utveckling hade ett pris. Vattennivån i området steg med 18 meter, vilket innebar att delar av Gammalsvenskby hamnade under vatten. Vissa gator gick förlorade, men Naberježna (Nibigatne) och Dniprovska, ursprungligen byggda av svenska och tyska nybyggare, klarade sig. I samband med att vattennivån steg planterades träd och buskar i raviner och områden kring byn, särskilt mellan åren 1952 och 1960, som en del i återplanteringsprojekt efter översvämningarna.

Under andra världskriget hade många av husen skadats eller förstörts. Efter kriget återuppbyggdes de av Zmijivkas invånare. De bevarade sin karaktäristiska, äldre byggnadsstil med hus byggda i sten och den ursprungliga tomtindelningen bevarades.

Trots hårt förtryck och svåra levnadsvillkor fortsatte byborna att drömma om frihet. År 1953 ansökte nästan alla svenska bybor om att få utvandra, men nekades. År 1964 fanns bara 164 personer kvar i det ursprungliga Gammalsvenskbyn. Under 1965–1966 beviljades några familjer utresetillstånd. Först 1988, under glasnost och perestrojka, kunde den första gruppen från Sverige besöka sina förfäders by i Ukraina.

Tiden efter Ukrainas självständighet 1991

När Ukraina och Gammalsvenskby blev självständiga 1991, reste sig byn sakta ur askan. Efter många års förtryck och försök att undertrycka dess identitet under sovjettiden hade byn och dess mångfald av invånare bevarat sina respektive kulturarv och sina förfäders traditioner. Alla var stolta över sin olika bakgrund, men tillsammans var de nu ukrainare.

De två sovchoserna ombildades till kolchoser, med ett kollektivt andelsägande av de tidigare anställda byborna. Verksamheten gick dock dåligt och avvecklades mellan 1999 och 2003. Som betalning för utebliven lön rev de tidigare arbetarna byggnaderna och återanvände byggmaterialet för eget bruk. Sedan dess har de flesta försörjt sig genom jordbruk. Det har främst handlat om småskalig produktion, där potatis och morötter varit de viktigaste grödorna. Gammalsvenskby var särskilt känd för sin goda potatis. Efter 2010 fick jordbrukarna bättre betalt för potatisen, och fler hade möjlighet att köpa in små traktorer och bevattningssystem för att utveckla produktionen.

Potatisskörd 2021.

Gamla kolchosen 2016.

Till höger köksodlingar mot Dnipro 2014.

Morotsskörd på stäppen 2016.

Den svenska kyrkan stod 1989 som en ruin. Då påbörjade den lokala ukrainsk-ortodoxa församlingen, under prästen Olexandr Kvitkas ledning, en renovering av kyrkan. Den återfick sitt kyrktorn, men fick nu även en lökkupol. Kyrkan invigdes 1989 till den heliga ärkeängeln Mikaels ära. År 1992 bildades även en svensk-luthersk församling, och man kom överens med den ortodoxa församlingen om en gemensam nyttjanderätt. Olexandr Kvitka hade ett mycket nära samarbete med den svenska församlingen och hade inte bara upplåtit kyrkan vid besök av svenska präster, utan också lånat ut liturgiska kläder och ordnat gemensamma begravningar. År 1991 firades för första gången på 62 år en svensk mässa i kyrkan, prästen Kjell Knutas och komminister Henning Herman, båda svenskbyättlingar. Den ortodoxa kyrkan firade sina gudstjänster enligt den gamla bysantinska ritualen. Idag är det Ivan Kvitka, barnbarn till Olexandr, som är präst för församlingen.

Kvinnor i arbete med upprustningen av kyrkan i Gammals-venskby 1989.

Kyrkan i Gammalsvenskby 1991.

Den tyska evangelisk-lutherska församlingen registrerades också 1993 och kyrkan renoverades. En ny prästgård byggdes intill kyrkan och den tyske prästen Ulrich Zenker bosatte sig där. Han utvecklade församlingen och startade ett odlingsprojekt. Han var mycket omtyckt, men flyttade efter några år tillbaka till Tyskland, liksom sin efterträdare. Sedan 2010 har präster från den närmaste storstaden Kryvyv Rih lett gudstjänster, eller så har de hållits av lekmannapräster, på tyska, svenska och ukrainska. Församlingen är aktiv och har mycket verksamhet för barn och unga. Den leds idag av ordföranden Nina Knutas.

Den romersk-katolska församlingen återbildades 1993. År 1998 uppförde man ett kapell i Kostyrka, vilket återknyter till den katolska tro som tidigare funnits här genom bojkerna. År 2017 invigdes en ny, blå och vacker kyrka som tillägnades ”Den Allraheligaste Gudaföderskans Födelse”. Församlingen var mycket aktiv och höll god sammanhållning, mycket tack vare erfarenheter av tidigare förtryck.

Under de senaste åren har ett baptistiskt kapell uppförts intill kurganen Storbacka. Det fungerar som bönehus och plats för bibelstudier för en liten församling.

Den romersk-katolska kyrkan i Kostyrka. 2021.

Äldreboendet i Gammalsvenskby grundades 2002 och var något ovanligt i Ukraina. Det var vanligt att äldre togs om hand av sina familjer och bodde kvar i hemmet, ofta tillsammans med barn eller släktingar. Boendet i byn var därför ett unikt initiativ. Det fanns 35 platser för äldre, och boendet var mycket uppskattat. Många trivdes och kände sig som hemma. Atmosfären var varm, med god omvårdnad, sjukvård på plats och vänlig personal. Föreståndaren Natalya Zabluda, som var läkare, startade och drev verksamheten. Hon hade nära kontakt med Sverige och deltog i flera studieresor dit. De svenska influenserna märktes i hur boendet fungerade. När kriget bröt ut 2022 evakuerades de äldre till säkrare platser.

Sedan 1991 har många svenska organisationer och privatpersoner hjälpt till på olika sätt för att rusta upp byn. Flera offentliga verksamheter som skolan, ålderdomshemmet, daghemmen och vårdcentralen har fått stöd i form av renoveringar, nya fönster, dörrar, golv samt utrustning som tvättmaskiner, spisar och värmepannor. Föreningen Svenskbyborna har förutom renoveringar

också stöttat de mest utsatta byborna med mediciner och sjukvård. Sedan mitten på 90-talet har Sven Bjerlestam, en svensk bosatt i Ukraina, samordnat nödhjälp på plats mellan byn och Sverige.

I mitten av 90-talet startade Christina Sturén svenskundervisning för de som ville i byn. Senare tog Larysa Belei över undervisningen och sedan 2011 tog Föreningen Svenskbyborna över ansvaret för att svenskundervisningen skulle fortsätta. Detta har gjort att fler, vid sidan av de som pratade gammalsvenska eller svenska sedan barnsben, lärde sig eller underhöll sin svenska. Zmijivka har alltid legat något isolerat, då byn ligger högt på en udde i floden Dnipro, omsluten av två raviner. Kanske har detta gjort att byn behållit mer av sin särprägel. Men det har också varit mycket opraktiskt, då man var tvungen att köra via kommunstaden Beryslav längs en dålig väg vid floden för att nå byn, vilket var mycket tidsödande. Men det förändrades 2008.

Detta år ägde ett statsbesök rum med det svenska kungaparet. Initiativtagare var Lolo Sturén som också organiserade besöket. I samband därmed fick byn en rejäl upprustning. Daghemmet fick en ny lekpark, och flera av vägarna i byn asfalterades. Den svenska kyrkan rustades upp och tornet fick ett nytt tak. Intill kyrkan byggdes en vattentoalett. Hela byn engagerade sig i att städa och snygga upp rabatter och vägkanter. Dessutom anlades en ny väg direkt ner till byn, som fick namnet Konungsvägen. Den har haft stor betydelse för Gammalsvenskbys jordbrukare lättare kunde transportera sina produkter till försäljning. Den svenskägda ketchupfabriken Chumaks ägare Carl Sturén och Johan Bodén gjorde stora insatser och bidrog med mycket resurser och pengar till upprustningen.

Dagens Zmijivka, fram till 2022, var en oas mitt på stäppen. En stark, vacker och vänlig by som genomgått en lång period av anpassning och acceptans av olikheter. 2022 bodde det cirka 2300 människor med olika bakgrund i byn, som ofta beskrivs som ”Lilla Europa”.

Gravgårdsvarde 2012.

Rysslands invasion

Redan under 2014, i samband med den ryska annekteringen av Krymhalvön, uttrycktes oro bland byns invånare att dammanläggningen vid Nova Kachovka, som ligger 25 km nedströms, skulle tas i besittning. Men annekteringen stannade vid Krym.

Den 24 februari 2022, då Rysslands fullskaliga invasionsförsök av Ukraina inleddes, intogs dammen av ryska styrkor. Gammalsvenskby/Zmijivka var ockuperad av Ryssland i åtta månader, från den 25 mars till den 11 november 2022. Under ockupationen tillfångatogs och torterades byns borgmästare. Många invånare, särskilt kvinnor och barn, tvingades fly. I september 2022 genomfördes ett ryskt, illegitimt "val", där beväpnade vakter med automatvapen följde valförrättarna från hus till hus. De flesta byborna vägrade delta; många barrikaderade sig i sina hem och släppte ut sina hundar, vars skall uttryckte deras motstånd. Trots detta rapporterades att 89% av byborna hade röstat ja till att bli en del av Ryssland. Innan de ryska styrkorna drog sig tillbaka till andra sidan floden, förstörde de byns elförsörjning, plundrade hem och minerade vägar samt flodstranden.

Efter befrielsen inleddes intensiva artilleribeskjutningar mot byn. I februari 2023 dödades ett ungt par i sitt sovrum av en stridsvagnsgranat avfyrad från andra sidan floden. Därefter inleddes en ny våg av evakueringar. I maj föll de första flygbomberna, med en sprängkraft på mellan 500 och 1 500 kilo, vilka förstörde många av de offentliga byggnaderna som till exempel skolan, kulturhuset och kommunhuset. Under sommaren användes brandbomber som ledde till omfattande bränder i bostadsbebyggelsen. Sammanlagt har omkring tjugo civila dödats i byn. Det har inte funnits några militära mål.

Under sommaren 2024 förstördes den tyska kyrkan av en självmordsdrönare. Två veckor senare slogs även den svensk/ukrainsk-ortodoxa kyrkan ut och brändes ner till grunden. Alla offentliga byggnader och de flesta privatbostäder är idag totalförstörda. Hösten 2024 rapporterades att den ryska armén på andra sidan floden ägnade sig åt så kallade "human safaris", där civila måltavlor identifierades och attackerades med drönarburna granater. Bland offren fanns en kvinna i 50-årsåldern, dödad när hon matade sin ko, samt en 83-årig man som hämtade vatten till sina grannar. Under våren 2025 spreds personminor ut med distansvapen på byns gator. Minorna dödar sällan direkt, men orsakar svåra lemlästningar. Flera bybor har allvarligt skadats av sådana minor.

I augusti 2025 återstod endast fem personer i byn, individer som av olika skäl inte kunnat eller velat lämna. De lever i skydd i sina jordkällare. Byn är i dag svårt minerad, och varje försök till humanitär hjälp slås ut av ryska drönare eller artilleri.
Majoriteten av byns tidigare invånare är nu internflyktingar inom Ukraina, bosatta i närområdet eller i andra delar av landet. Vissa har tvingats fly utanför Ukrainas gränser.

Gammalsvenskby är mycket hårt drabbat av Rysslands terrorbombningar. Foto: Föreningen Svenskbyborna 2023.

Ödelagt bostadshus. Foto: Föreningen Svenskbyborna.

Beskrivning av kulturmiljön

Byn har till stora delar behållit den plan som formades på 1850-talet efter Krimkriget. Taknegårdsgata och Nealinja breddades och varannan gård flyttades från sin tomt. Det gav större tomter och tre boulevardliknande gator som korsades av mindre tvärgator. Syftet var både brandsäkerhet och att skapa utrymme för sädesstackar efter nyodlingar. Taknegårdsgata blev 40 meter bred och kantades av en allé med akacior. Efter Kachovkadammens uppdämning höjdes vattennivån i Dnipro. Stränder och delar av bebyggelsen lades under vatten och en av huvudgatorna försvann. I övrigt är den historiska planen med två huvudgator och sidogator i stort sett bevarad, även om tomterna har minskat.

Byns byggnader har dokumenterats vid flera tillfällen. År 1852 beskrivs bostäderna som låga hus av kalksten, med långsidorna mot gårdsplanen och gavlarna mot vägen. Kalkstenen bröts vid flodbanken, där det också fanns en kalkugn. Taken var täckta med ”rör” (vass). År 1883 omtalas trädgårdar med valnöt, mullbär, körsbär, plommon, päron, bergamotter (äpplen), aprikoser, pumpor, gurkor, meloner och vindruvor. Husen var putsade. På 1890-talet hade de välbärgade stora och rymliga hus, ljusa och vitrappade, med målade trägolv.

Innan svenskarna lämnade byn 1929 togs ett antal unika bilder som visar de flesta familjerna framför sina hus. Husen ser ut som i tidigare beskrivningar, och det går tydligt att se familjernas ekonomiska status. De rikaste jordbrukarna hade tegeltak, medelklassen plåttak och de fattigaste vasstak. Här syns också detaljer som flätade trästaket och murar. År 1932 beskrivs miljön med vitrappade, låga hus med vasstak, omgivna av odlingsfält med bomull, majs och solrosor. I utkanten fanns en dunge med mullbärsträd, och trädgårdsodlingarna omfattade vindruvor, päron och aprikoser.

Under andra världskriget tvångsevakuerades byborna till Tyskland. Byggnader och trädgårdar förföll och byn skadades svårt. Efter kriget stod ungefär hälften av byggnaderna kvar i förfallet skick, och de som återvände fick till en början improvisera och bo i hastigt renoverade hus med vasstak.

Under sovjettiden, mellan 1950- och 1970-talen, genomgick Zmijivka en omfattande omstrukturering. Flera offentliga byggnader uppfördes, skola, kulturhus, kommunhus och daghem, i den tidens standardiserade och rationella stil. Byggnaderna konstruerades huvudsakligen i betongblock eller betongtegel, med en arkitektur som betonade funktionalitet, enkelhet och massiv skala. Fasaderna var putsade eller klädda i vitt eller grått och kunde ha konstnärliga inslag med ideologiska budskap. Ett typiskt drag var offentliga utsmyckningar med politiskt innehåll: reliefer, mosaiker eller muralmålningar med teman som kollektivt arbete, revolution, fred eller teknisk utveckling. Betong blev det dominerande materialet. Stora gjutna betongdelar användes särskilt för offentliga byggnader. Betongtegel förekom, och med tiden producerades även formgjutna delar till stängsel.

Vy över Gammalsvenskby. Foto taget från kyrktornet upp mot steppen i Taknegårda. Närmast Taknegårdsgata planterad med en allé, troligtvis akacia. Foto 1920-talet.

Vy över Taknegårda. I förgrunden syns församlingshus med skollokaler och bostad för prästen. Det byggdes under krigsåret 1914. Framför byggnaden finns en anlagd trädgård med stor rundel och odlingskvarter. Närmast syns trästaketet som omgav kyrkan. Stolparna är krönta av små kors. Till höger skymtar huvudgatan. Foto C. Cedergren 1922.

Bilder från Gammalsvenskby från slutet av 1920-talet som visar byggnader med olika utformning, takmaterial mm samt olika typer av staket.

Byggnad uppförd i kalksten med putsade väggar. Taket belagt med ”rör”. Fönstren har kraftigt profilerade överliggare samt luckor. 1929.

Byggnad uppförd i kalksten med putsade väggar. Gavelröste av trä. Taket belagt med ”rör”. Tomten omges av ett flätat staket. 1929.

Byggnad uppförd i kalksten med putsade väggar. Tak med tegel. Gavelröste i oputsad kalksten. 1929.

Byggnad uppförd i kalksten med putsade väggar. Taket är belagt med tegel. Fönster stickbågiga med profilerat foder. På tomten växer ett par akacior (Robinia Pseudoakacia).1929.

Byggnad uppförd i kalksten med putsade väggar. Gavelröste av oputsad kalksten Taket belagt med plåt. Tomten omges av ett flätat staket. 1929.

Byggnad uppförd i kalksten med putsade väggar. Taket är belagt med tegel. Gavelröste i trä. Framför huset står en brunn med rokokoinspirerad utformning. Vid huset växer en akacia (Robinia Pseudoakacia). 1929.

Gammalsvenskby/Zmijivkas bebyggelse 1991-2022

Efter Ukrainas självständighet 1991 stannade utvecklingen i stort sett av på grund av svag ekonomi under 1990-talet. Det enda som då renoverades var kyrkorna, med kapital från ukrainska och utländska församlingar. Efter hand tillkom några enstaka bostadshus och ekonomibyggnader. Vidare renoverades befintliga hus. Med tiden kom mer färg tillbaka på hus, staket och grindar.

Byn är en radby och har behållit sin karaktär med breda huvudgator med smala tvärgator med jämna mellanrum. Mellan husraderna finns varje hushålls jordlott. Byns placering vid Dnipro och de omkringliggande odlingsmarkerna förstärker dess karaktär som jordbruksby med nära koppling till floden och landskapet. Centrum utgörs idag av korsningen där två affärer, två krogar och ett apotek ligger, och där det också hölls marknad varje onsdag. Detta fungerar som byns naturliga mötesplats. De flesta livnär sig på småskaligt jordbruk eller har någon av de offentliga kommunala tjänsterna som lärare och administration. Många av de yngre håller på med sport, främst fotboll. En fritidssysselsättning är fiske.

De flesta hushåll har ett vinterhus samt ett sommarhus. Innanför grinden, kantas vägen ofta av en pergola beväxt av vindruvor. Alla bostadshus har utedass och en utedusch, då det inte finns avloppssystem. En del har skaffat vattentoaletter. Många hushåll har små lagårdar med höns, gäss, kaniner och getter, och några har även plats för en ko eller två samt en gris. Nästan alla familjer har en eller ett par vakthundar som hålls i hundkojor. Alla hushåll har en stor traditionell jordkällare som komplement till kylskåp.

Många av husen har ett ursprungligt utseende med vitputsade fasader och färgglada, oftast blåmålade gavelrösten, knutar och kraftigt profilerade fönsterfoder. Gavelrösten har ofta lockpanel och är ofta dekorerade med solstrålar eller rombiska rutor som pekar tillbaka mot trätraditionen. Formspråket är historiskt och traditionellt orienterat med rötter i 1800-talets Ryssland/Ukraina, särskilt i detaljer och färgsättning, med inspiration från träarkitektur och järnsmidestradition. Arkitekturen präglades av stor stilistisk variation, påverkad av västeuropeiska trender och traditionella former, bland annat med inspiration från medeltida rysk trä- och tegelarkitektur i städer som Novgorod och Suzdal. Typiska inslag var rikt ornamenterade fasader, snickarglädje och färgstarka ytor.

Blått eller turkost är den dominerande kulören både före 1929 och under sovjettiden. I folktron i Ukraina, Ryssland och Kaukasus ansågs blått skydda mot onda andar och olycka. Färgen har också religiös betydelse och förknippas med himmel, evighet och Jungfru Maria inom den ortodoxa traditionen. Oskar Utas, som lämnade byn som barn 1929, mindes att det var mycket blått på fönster och dörrar. Blått användes estetiskt för att skapa kontrast mot vit puts och lyfta fram byggnadsdetaljer, ge ett elegant intryck, efterlikna dyrbar sten och synas i snö. Under sovjettiden var färgutbudet begränsat och blått pigment (kobolt- eller ultramarinblå) producerades i stora mängder, vilket gjorde blått vanligt. Kombinationen av tillgång, folklig symbolik och behovet att lysa upp vardagen bidrog till att blått blev typiskt. Efter 1991 blev även andra färger som grönt och rött vanligare.

Väggarna i bostadshusen är oftast vitputsade, och husen är i regel envåningshus. Materialen är ofta betongtegel, vanligt tegel är sällsynt. Även byggnadssten, brutet på Krymhalvön är vanligt. Det förekommer gjuthus av betong där stora gjutna delar använts för väggar, delar som ofta kom från rivna offentliga byggnader. Gavelrösten är oftast i trä, ibland i betongtegel och mer sällan i

tegel. Taken är vanligen av sinusformad eternit, profilerad plåt och ibland mindre tegelpannor. Skorstenarna är av betongtegel och ofta putsade. Dörrar är ofta himmelsblå, ibland turkosa eller gröna.

Två byggnader uppförda i gjutna betongdelar. Den vänstra med ett gavelröste i tegel och betongtegel och den högra med ett blåmålat gavelröste i trä. Kraftigt blåfärgade fönsterfoder. Den högra byggnaden har hörnkedjor med blåfärgade ornament, bland annat en romb. Framför byggnaderna finns ett staket med gjutna vitfärgade betongelement mellan blåmålade stolpar. Även plåtgrinden är blåmålad.

Vitputsad byggnad med gavelröste i trä och tak av profilerad plåt. Gården omges av ett trästaket på sockel med putsade stolpar. Foto 2016.

Vitputsad byggnad med blåmålat gavelröste som kröns av en sol. Gården omges av ett staket på sockel med murade stolpar. Blåfärgad grind i plåt med rombiska motiv. Vägen framför huset saknar beläggning men har kantstenar i betong.

Helt blåmålad byggnad. Knutar i betongtegel. Gavelröste i trä med ornament i form av solstrålar. Bred vägglist mot gavelröstet med ornament i form av en sol och romber.

Blåfärgat gavelröste med träornament i form av en sol samt spira.

Grönmålad färgsättning på gavelröstet, verandan, trästaketet och grinden i plåt. Ornament i form av romber både på gavelröstet och staketet.

Helt grönmålad byggnad. Väggarna troligen uppförda i gjutna betongdelar. Gröna fönsterfoder samt gavelröste i trä med ornament i form av en romb.

De traditionella staketen är trästaket på betongsockel med stolpar i betongtegel, ofta putsade och krönta av pyramidformade överliggare. Under sovjettiden ersattes de ofta av grova, gjutna betongelement med klassisk utformning, ibland med drag av barock och rokoko. Delarna kombinerades och spegelvändes för att skapa olika mönster. På senare år har nya gjutna betongelement och plåtplank blivit vanligare, sannolikt av praktiska och säkerhetsskäl.

Grindarna är ofta av plåt, målade i blått, turkost eller grönt. De är vanligen uppåt två meter höga med överstycken i sirligt smidesjärn. Typiska särdrag är smidesornament på plåtgrindar i form av romber, voluter, kringlor eller andra klassiskt inspirerade mönster och färgrikedom. Dessa har ersatt äldre trägrindar som ofta hade rombiska dekorer. Dekoren kan vara målad i orange, gult, rött eller rosa. Troligtvis kom grindarna i plåt under sovjettiden och tillverkades i stor skala. Romben som motiv kan härledas långt tillbaka, bland annat till det bysantiska riket.

Staket i gjuten betong. Blåmålad grind i plåt med smidesornament utformat som romber i grönt och rosa. På grinden och överliggare med vitmålat smidesornament.

Klassiskt trästaket med socklar och stolpar i putsat betongtegel. Rödfärgad grind i plåt med smidesornament på grinden liknande den blå grinden ovan, samt en överliggare med rödmålat smidesornament.

Blåmålad grind i plåt med smidesornament utformat som romber, här gulmålade. På grinden och överliggare med vitmålat smidesornament.

Färgrik grönmålad grind med smidesornament liknande de blå och röda grindarna ovan. Överliggare i rosa och vitmålat smidesornament.

Klassiskt trästaket med putsad sockel och stolpar. Turkosfärgad grind med smidesornament i form av druvklasar. Överliggare med vitmålat smidesornament.

Nymålad plåtgrind i grönt med markerade romber och kanter i rödfärg.

Röd grind i plåt med utsirad överliggare i smidesverk. Flankerad av stolpar i tegel. En pergola leder in på gården som är omgiven av ett betongstaket. Foto 2013.

Motivmålning på garage 2013.

Offentliga byggnader

De viktigaste offentliga byggnaderna och miljöerna är tydliga identitetsbärare. Den svenska/ukrainsk-ortodoxa kyrkan är en putsad stenkyrka med plåttak. När kyrkan återuppbyggdes i början av 1900-talet tillkom det ursprungliga tornet och en ny lökkupol. Interiören inreddes i ortodox stil och 2021 fick även utsidan en mer ortodox prägel med turkos färgsättning på hörnkedjor och andra byggnadsdetaljer. Lökkupolen skulle bytas mot en ny blå-guldig kupol 2022 och stod färdig för montering nedanför. Den tyska kyrkan var vitputsad med rött plåttak och nyrenoverad, invändigt klassiskt vit med vackra detaljer. Den inramades av höga popplar.

Kyrkogårdarna har ofta gravvårdar i betong, men det finns också enstaka i diabas. Det är vanligt med minnesfoton på gravstenarna, och gravarna omges ofta av blåmålade betongramar. Kulturhuset i Zmijivka är uppfört i betongtegel och har en fasad med en stor mosaik, ett klassiskt exempel på den konstnärliga propaganda som gav prestige åt kommunala byggnader och förstärkte den sovjetiska identiteten. Skolan uppfördes i betongtegel i två etapper, invigd 1955 och tillbyggd 1984 i klassisk sovjetisk stil. Intill skolan fanns en idrottsanläggning med fotbollsplaner och basketplan.

Svenska kyrkan i Gammalsvenskby 2021. Ny kupol till kyrkan 2021. Den hann aldrig sättas upp innan den ryska invasionen. Kyrkan bombades av ryska drönare sommaren 2024 och är helt utbränd.

Gravskötsel. Gravarna är omgivna av blå betongramar.

Tyska kyrkan 2013.

Posthuset 2016.

Kulturhuset med sin mosaik. I förgrunden ett monument från andra världskriget. 2011.

Kulturhuset inhyste biograf, byggt 1970-75 var en enorm byggnad i betongtegel. Från baksidan 2013.

Ålderdomshemmet byggdes 1956. 2016.

Affären i centrum 2021.

Affären interiört 2014.

Entrén i den nya delen av skolans tillbyggnad från 1984. 2021.

.Posthuset i centrum. 2021.

Svenskbymuseet 2023. Tidigare krog för kolchosen. Inköptes av Föreningen Svenskbyborna och renoverades för att bli museum 2021. Här med med museiföreståndaren Valentyna Herman. 2023.

Odlingar, trädgårdar och grönområden

Trädgårdarna är viktiga för hushållens försörjning och har traditionellt odlats med potatis, morötter, tomat, paprika, kål, majs, gurka och vattenmelon. Fruktträd som äpplen, päron, plommon, aprikoser, valnötsträd och vindruvor är vanligt förekommande, och gångar kan ramas in av vindruvor i spaljéer (pergolor). På tomten finns ofta ett valnötsträd och prydnadsväxter som rosor och blommande buskar i små rabatter mot gatan, vilket skapar en grön och levande bymiljö.

Offentliga planteringar har varit få, men en stor mängd rosor planterades framför kulturhuset i samband med byns 240-årsjubileum, och 2022 planterades rosor vid Mariastatyn vid infarten till byn. De viktigaste grönområdena är ravinerna. Gravgårdsvarde i Gammalsvenskby, en torrlagd ravin, söder om den svenska kyrkan, planterades med pilträd när Kachovkadammen anlades och vattennivån höjdes. Platsen är en mycket vacker, en parkliknande miljö intill floden, och har blivit en viktig mötes- och festplats. År 1951 döptes Gammalsvenskby om till Verbika på ukrainska som betyder ”pilträdsbyn”. Strax norr om parken ligger den traditionella marknadsplatsen, som på senare år använts för offentliga fester, särskilt i samband med besök. En annan viktig naturmiljö är den vattenfyllda ravinen strax norr om byn, där det planterades träd när floden höjdes. Det var en idyllisk plats med en badbrygga och en vacker vattenspegel omgiven av lövskog. Denna plats var populär för picknick och samlingar, bland annat för påskfirande.

Trots förändringar genom historien har byn kvar en hel del av sin traditionella karaktär från tiden före 1929, särskilt genom de små vitkalkade husen med färgrika, ofta blå detaljer längs Dnipro. Kyrkorna är landmärken och mycket viktiga för den lokala stoltheten. En annan central del av byns identitet är mångfalden, här lever människor med olika bakgrund sida vid sida. Idag förenas de av en gemensam stolthet i att vara ukrainare, samtidigt som de bär med sig sina respektive kulturarv.

Gammalsvenskby fotograferad från norr. 2021.

Gammalsvenskby, vy från söder.

Storbacka med lämningar efter en turkisk befästning. 2012.

Branten vid Dnipro. Erosionen är ett resultat av uppdämningen av Kachovkadammen. 2011.

Ravinen Gravgårdsvarde, söder om Gammalsvenskby.

Gravgårdsvarde 2013.

Till vänster Akaciaallé och onsdagsmarknaden i byns centrum, i fonden 2016. Till höger traktor på Nibigatne.

Pergolan i Lilja Malmas trädgård 2015.

Rabatt vid skolan 2021.

'Ljugarbänk' och blommor 2016.

Offentliga byggnader och monument

Offentliga byggnader	Byggår	status
Svenska lutheranska kyrka/ Ukrainskortodox kyrka	1885, återuppbyggd 1991	Utbränd
Tyska evangelisk-lutherska kyrkan	1887	Utbränd
Katolska kyrkan i Klosterdorf	2000–2017	Skadad
Kommunhuset	1960	Totalförstört
Kulturhus med bio/teater	1970–1975	Totalförstört
Kulturhus med bibliotek och sovchosmuseum	1970–1975	Totalförstört
Skola	1955 + 1984	Förstörd
Förskola Verbika	Ca 1955	Utbränd
Vårdcentral/tandläkare	1956	Totalförstörd
Ålderdomshem	1956	Totalförstörd
Postkontor	1965	Totalförstörd
Apotek		Totalförstörd
8 butiker		Totalförstörda
3 pubar		Totalförstörda
Svenskbymuseum. Påbörjat. F.d. krog	1960 Renoverat 2021	Utbränd
Svenskt friluftsmuseum. Påbörjat.	1800-tal	
Offentliga platser		
Torget i centrum, marknadsplats		Bombskadad
Idrottsplats vid skolan	1955	Bombskadad
Gravgårdsvarde, park med strand	Anlades 1952–1960	Torrlagd
Norra ravinen, badplats med skog	Anlades 1952–1960	Torrlagd
Monument		
Ukrainas frihetsmonument	1991	Sönderslagen 2022
Okända soldatens grav, Verbika	Sovjettid	

2:a världskriget, Verbika		
Milleniumstaty	2000	
Beskyddarstaty Maria med rosor	2021–2022	Bombskadad
Bostadshus (796 stycken)		
Naberježna-gatan (Nibigatne)	1782–1800	
Dniprovska-gatan	1804–1830	
M. Bulata-gatan	1920–1925	
Stepova-gatan	1950–1953	
Urožajna-gatan	1950–1953	
Herojiv Ukrajiny-gatan	1950–1955	
Robotja-gatan	1953–1955	
Sjevtjenka-gatan	1959–1954	
Skiljna-gatan	1960	
Molodizjna-gatan	1970	
Starosvedska-gatan	1973–1975	
Ljuteranska-gatan	1975	
Nova-gatan	1975–1985	

Kommunhuset 2013 och 2023. Det är då helt sönderbombat. Foton: Föreningen Svenskbyborna.

Kulturhuset 2023. Foto: Föreningen Svenskbyborna.

Vårdcentralen 2023. Foto:Föreningen Svenskbyborna.

Vad behöver byborna för att återvända?

Enkätundersökning

För att få in medborgarnas egna tankar och idéer sedan kriget bröt ut, genomförde vi med hjälp av Beryslavs kommun i juni 2025 en enkätundersökning bland internflyktingarna från Gammalsvenskby. 98 personer besvarade enkäten. I undersökningen utgår vi från att Ukraina har vunnit kriget och Ryssland har lämnat Chersons län.

Vilka kulturbyggnader är viktig för dig?

Kyrkorna 87%
Kulturhus 62%
Rekreationsområden 52 %
Monument 39 %
Annat 10%

Vilka möjliga anläggningar eller aktiviteter ser du?

Jordbruk 86%
Turism 51%
Rekreationscenter 43%

Vilka aktiviteter är viktiga för dig?
Odling/trädgård 59%
Bibliotek 55%
Kafé 38
Bio 34 %
Annat 17%

Vilken infrastruktur är viktig för dig?
Alla ovan nämnda 71%
Vägkvalitet 46%
Bredband och annan teknik 43%
Vattenförsörjning 43%
Andra 8%

Hur bedömer du påverkan av vattenbrist på grund av Kachovkadammens kollaps?
Förödande påverkan 72%
Betydande påverkan 24 %
Inte viktig 0%

Vad skulle kunna öka intresset för byn? Det finns en unik svensk historia, men vad mer skulle kunna locka både återvändare och nya besökare?

Sammanställning av fri text.
Utöver byns unika svenska historia lyfts många faktorer som viktiga för att locka tillbaka både tidigare och nya bybor. Den mest återkommande punkten är jobb, behovet av arbetstillfällen är centralt. Förslag ges om att skapa nya arbetsmöjligheter, exempelvis genom att starta ett jordbruksförädlingsföretag, som en lokal motsvarighet till den av svenskar grundade ketchupfabriken Chumak i Kachovka, eller genom att etablera gårdar, växthus eller annan småskalig produktion.

Infrastrukturens återuppbyggnad är en annan nyckelfråga. Det behövs bostäder, el, vatten, skolor, förskolor, sjukhus, affärer, kyrkor och kulturella samlingsplatser. Många påpekar att utan grundläggande samhällsfunktioner kan inte livet återvända till byn. Säkerhet är också avgörande, byn måste röjas från minor och explosiva rester efter kriget.

Turism lyfts som en möjlighet, både baserat på kultur och natur. Förslag finns på att återställa historiska monument, erbjuda guidade turer, öppna vandrarhem, minihotell och campingplatser. Den vackra naturen, närheten till floden och det varma klimatet anses lämpa sig väl för aktiv rekreation och grön turism. Idéer finns också om att utnyttja sol och vind genom att installera solpaneler, vindkraftverk och laddstationer för elfordon.

Byns mångkulturella bakgrund ses som en tillgång. Förutom att ta vara på det svenska arvet, nämns behovet av att bevara och lyfta fram även det tyska och ukrainska kulturarvet. Förslag finns om att skapa en mötesplats, till exempel kring ett museum eller ett bibliotek för svenskar

och tyskar, samt samarbeta med universitet för att sprida kunskap om lokalhistoria, nationell mångfald och kulturell identitet.

Flera betonar också vikten av sociala satsningar som stöd till barn, ungdomar, äldre och bönder, samt insatser för psykisk och materiell trygghet. Det handlar om att bygga ett samhälle där det finns plats för utveckling, utbildning, fritid och gemenskap.

Sammanfattningsvis handlar framtiden för byn inte bara om dess historiska rötter, utan om en helhet av arbete, trygghet, utbildning, natur, kultur och möjligheter, där människors liv och vardag åter får plats.

Vilka möjliga framtida aktiviteter, både nya och traditionella, ser du som skulle kunna göra byn intressant?

Sammanställning av fri text.
Många ser en framtid för byn i en kombination av traditionella näringar och nya satsningar. Jordbruk är fortsatt en stark grund, särskilt grönsaksodling, potatisodling, vinodling och djurhållning som fjäderfän och boskap. Flera uttrycker hopp om att utveckla ekologiskt jordbruk, där lokalbefolkningen kan odla frukt och grönsaker på egna tomter, och där produkter förädlas och säljs direkt från byn. Idéer finns också om småskaliga fabriker eller minianläggningar för produktion av ost, bakverk, konserver, frukt- och grönsaksprodukter. En mindre bageriverksamhet och en anläggning likt den stora ketchupfabriken Chumak nämns som förebilder. Möjligheten att sälja hemodlade produkter lyfts som viktig.

Turism är en annan central framtidsidé, både traditionell och grön turism. Flera vill utveckla rekreationsområden, parker och aktiviteter längs floden. Det finns förslag om att skapa en rekreationsanläggning för besökare från Ukraina och utlandet. Ekoturism, sportfiske, hemlagat bröd, biodling, möbeltillverkning och profilprodukter nämns också som möjliga turistattraktioner. Om dammen kan återställas ses det som ett stort lyft för hela området. Bybornas historia är djup och mångfacetterad, med rötter från svenskar, tyskar och ukrainska bojker. Detta kulturarv ses som en stark tillgång. Många uttrycker önskan om att återställa kyrkor, kulturinstitutioner och monument samt att utveckla ett kulturcentrum och museum. En idé är att skapa en folklore-ensemble för vuxna och barn, där det svenska språket, dikter, sånger och traditioner bevaras och överförs till nästa generation. Fortsatt utbyte mellan Sverige och Ukraina föreslås, inte bara för ättlingar till svenskar utan för alla barn i byn, som en del av ett större utbildningsprogram om det svenska kulturarvet. Folkfester, folkkonstfestivaler och återupplivande av gamla traditioner ses som sätt att stärka byns själ.

Utbildning, hälsovård och barnomsorg lyfts också som grundläggande för framtiden. Många vill se skolor, förskolor, sjukhus och fritidscenter återuppbyggda, samt satsningar på ungdomars kreativitet, sportanläggningar, lekplatser och simhall.

Vissa svar visar på skepsis eller sorg. Flera säger att byn en gång blomstrade, att det var liv och många unga, men att den nu är förstörd. För vissa är det svårt att föreställa sig framtiden innan infrastrukturen är återställd. Vatten, el och gas måste finnas för att människor ska återvända. Men hoppet lever, om byn kan återuppbyggas, kulturen tas tillvara och investeringar görs, ser många en framtid där både gamla traditioner och nya verksamheter blomstrar.

Etableringsmöjligheter

Jordbruk och turism har funnits i byn sedan tidigare och är viktiga delar av dess identitet. För att Gammalsvenskby/Zmijivka ska bli en attraktiv plats att bo och verka i framöver har vi sammanställt förslag på hur både befintliga och nya verksamheter kan utvecklas. De etableringsmöjligheter som presenteras här bygger på erfarenheter från tidigare projekt, lokala initiativ och idéer som diskuterats både i byn och tillsammans med svenska samarbetspartners. Fokus ligger på att stärka småskaligt jordbruk och turism, men också att öppna för nya vägar som distansarbete inom IT, hållbara vattenlösningar och framtida samhällsservice.

Jordbruk

Innan kriget var jordbruket i området småskaligt. Mellan 2016 och 2019 bedrevs ett jordbruksprojekt i ett kommunalt partnerskap mellan Gotlands kommun och Gammalsvenskby/Zmijivka, finansierat av ICLD (Internationellt centrum för lokal demokrati). Projektets syfte var att stärka jordbruket genom kunskapshöjande insatser och erfarenhetsutbyte mellan Sverige och Ukraina.

Studiebesök genomfördes både på Gotland och på moderna lantbruk och förädlingsanläggningar i Ukraina. Projektet bjöd även in några av Ukrainas främsta växtodlingsexperter inom potatis, som höll föreläsningar på plats i byn. Det fördes många diskussioner kring hur byn skulle kunna öka graden av förädling, exempelvis genom att börja producera chips. Lantbrukarna pratade också mycket om möjligheter till ökat samarbete, till exempel kring maskiner. Projektet undersökte olika försäljningskanaler och hur försäljningen kunde utvecklas gemensamt för att förbättra lönsamheten. Inom projektet genomfördes jordanalyser och en vattenutredning. En slutsats var att ett mer storskaligt jordbruk skulle kräva att det tidigare bevattningssystemet på stäppen återskapades. Samtidigt fanns det en splittrad och oklar ägarstruktur för mark, vilket väckte oro hos byborna. Varje hushåll ägde omkring fyra hektar på stäppen inom ett tomträttssystem.

En jordreform trädde i kraft i Ukraina 2021 och innebar att det blev tillåtet att köpa och sälja jordbruksmark, något som tidigare varit förbjudet. I ett första steg fick endast ukrainska privatpersoner köpa upp till 100 hektar, medan ukrainska företag tilläts köpa från 2024, med ett tak på 10 000 hektar. Utländska köpare var fortfarande inte tillåtna utan en folkomröstning. Reformen syftade till att öppna upp marknaden, stärka äganderätten och minska korruptionen. Samtidigt fanns en oro i byn för storskaliga markuppköp.

Inför jordreformen intervjuade projektet 2019 ett antal lantbrukare i Zmijivka om deras tankar kring markägande, försörjning och framtid. Flera uttryckte oro för att små jordbrukare inte skulle ha råd att köpa sin egen mark. Även om markpriserna var låga i jämförelse med Västeuropa, var de ändå utom räckhåll för många på grund av höga räntor (ca 24 %) och låg tillgång till kapital. Det fanns också stor osäkerhet kring hur marknaden skulle utvecklas, och om lagen i praktiken skulle gynna storskaliga eller utländska aktörer på bekostnad av lokala bönder.
Ekologisk odling sågs som svårt att få lönsamhet i. Trots viss efterfrågan var betalningsviljan låg på den inhemska marknaden, och exportmöjligheterna bedömdes som begränsade. Flera lantbrukare såg nya grödor eller mer storskalig produktion som möjliga vägar framåt, men samtidigt betonades de praktiska och ekonomiska hinder som småbrukare stod inför.

Turism

Gammalsvenskby/Zmijivka har varit ett attraktivt besöksmål för framför allt svenskar sedan Ukraina blev självständigt 1991. Nyfikna ättlingar, men också andra intresserade, har rest till byn för att lyssna på det gammalsvenska språket och ta del av de fascinerande berättelser som de äldre svenskbyborna kunnat dela, inte minst från andra världskriget och sovjettiden.

Många har också varit intresserade av att se den svenska kyrkan. Det har också varit intressant att besöka den tomt och i bästa fall det hus som deras släktingar lämnade 1929. Byn ligger vackert vid floden Dnipro, med gröna omgivningar som parken Gravgårdsvarde och badplatsen vid ravinen strax norr om byn, platser som är mycket natursköna.

Många besökare har beskrivit det som en tidsresa, ett lugn och stillhet som påminner om 1950-talets Sverige. Här lever de flesta på självhushåll, ofta med ett litet jordbruk med en get, en ko och några höns eller gäss. Eftersom det inte funnits någon kommersiell logi i byn, har boendet i regel skett hemma hos familjer, främst de svenskspråkiga, som erbjudit sängplats med helpension med hemlagad mat. För många har detta varit en mycket givande upplevelse att få vara en del av livet i byn.

2017–2020 pågick ett projekt mellan Gotlands kommun och Gammalsvenskby/Zmijivka, ”Pilotby i förändringstid”, finansierat av ICLD (Internationellt centrum för lokal demokrati). Projektet mynnade bland annat ut i bybornas vilja att själva inrätta två museer, ett friluftsmuseum med ett gammalsvenskt hus och en utställning i den gamla bykrogen som kunde berätta byns historia för både lokalbefolkning och tillresta besökare. År 2020 planerade Svenskbymuseet att invigas, men förhindrades av pandemi och sedan krig. Det fanns även planer på att skapa ett mer strukturerad boende-verksamhet i anslutning till de lokala pubarna, som då också skulle kunna erbjuda mat, som ett alternativ för besökare som önskar eget boende.

Efter kriget kommer många att vilja besöka byn igen, kanske fortfarande främst ättlingar från hela världen, men även andra som fått upp ögonen för Gammalsvenskby genom berättelser, reportage och nyheter i samband med Rysslands krig i Ukraina. För dessa besökare kommer det att vara viktigt att byn behåller sin karaktär och struktur.

Det kommer att vara betydelsefullt att kunna besöka den svenska kyrkan, kulturhuset och museer. Lika viktigt är det att gatunätet bevaras, så att besökare fortsatt kan hitta sin släkts tomt. Arkitektoniska detaljer, som de små putsade husen med dekorerade gavelröster i trä, färgglada grindar och blåmålade fönster, bidrar till igenkänning och identitet.

Flera av husen, inte minst kyrkorna, har förstörts tidigare i historien, men har också kunnat byggas upp igen och åter blivit viktiga och vackra inslag i byn, även om de inte är exakt som originalen.

Ett naturligt steg i byns framtida utveckling skulle kunna vara att skapa ett mer organiserat besöksboende, som komplement till att bo hemma hos familjer. Det skulle kunna vara ett B&B i anslutning till någon av pubarna för de som önskar eget boende. Ett enklare hotell eller vandrarhem skulle kunna ta emot gruppresor, vilket ökar tillgängligheten för fler att uppleva Gammalsvenskbys/Zmijivkas unika historia och miljö.
Zmijivka skulle också kunna vara en plats och resurs för ett hälsocenter som skulle kunna erbjuda vandringar med sport och hälsa eller ett rehabiliteringscenter med gruppterapi.

Kachovkadammens sprängning

Rysslands sprängning av Kachovkadammen i juni 2023 har fått långtgående konsekvenser för hela södra Ukraina, inte minst för Gammalsvenskby/Zmijivka, som ligger 25 km uppströms. Dammen, som tidigare reglerade flödet i Dniprofloden via den stora Kakhovkareservoaren, spelade en avgörande roll för vattenförsörjningen, energiproduktionen och jordbruket i regionen.

När dammen brast, tömdes reservoaren snabbt, vilket ledde till att bevattningssystemen i södra Ukraina slogs ut. Dessa system var avgörande för jordbruket i ett av landets mest bördiga områden. Stora delar av jordbruksmarken i regionerna Cherson, Zaporizjzja och Dnipropetrovsk har därefter blivit svåra eller omöjliga att odla på. Gammalsvenskby, som ligger inom detta område, har därmed fått kraftigt försämrade odlingsförhållanden.

Utöver det har grundvattennivåerna sjunkit dramatiskt uppströms, vilket har lett till att många brunnar har sinat, även i byar långt från själva dammen. För Gammalsvenskby innebär detta att både dricksvattenförsörjningen och möjligheten till lokal bevattning har blivit kraftigt begränsad. Samtidigt innebär dammens förstörelse ett allvarligt energibortfall, då Kachovka vattenkraftverk helt förstördes. Detta har påverkat hela det regionala elsystemet negativt.

Även turismmöjligheterna påverkas, då vattenspegeln är borta och det är svårt att utveckla vattenaktiviteter som båtturer och fiske.

Ytterligare en viktig konsekvens är att vattenvägen uppströms Dnipro till de större hamnarna inte längre är farbar, eftersom vattennivån har sjunkit så mycket att både transport- och försörjningsleder via floden har avbrutits. Detta påverkar både handel och möjlighet till vattentransporter.

Kachovkadammens förstörelse har inneburit en miljö- och infrastrukturkatastrof som har förändrat livsförutsättningarna för Gammalsvenskby. Förutsättningarna för jordbruk, vattenförsörjning, energitillgång och logistik har förändrats i grunden, och dessa nya villkor behöver tas i beaktande vid framtida återuppbyggnad och utveckling av byn och regionen i stort.

Vatten

Tillgång till rent vatten är en grundförutsättning för bosättning, jordbruk och lokal utveckling. Redan före kriget fanns utmaningar kring vatten- och avloppssystem, och i dag är situationen ännu mer akut. Här beskrivs tidigare utredningar och förslag, samt nya lösningar som kan bidra till att säkra byns vattenförsörjning på lång sikt.

Infrastrukturen för vatten i Zmijivka har delvis förstörts till följd av Rysslands invasionskrig. Något fungerande avloppssystem har inte funnits tidigare. År 2018 genomförde Jonas Aaw en vattenutredning inom ramen för ett ICLD-projekt. Utredningen ger en viktig bild av situationen före kriget, och syftade till att kartlägga förutsättningarna för dricksvatten, avlopp och avfallshantering i området. Utredningen visade att det fanns ett stort behov av att förbättra både vattenförsörjning och avloppsinfrastruktur för att långsiktigt skydda hälsa och miljö. Det rekommenderades att grundvattnets kvalitet skulle undersökas närmare, särskilt med tanke på risker från bekämpningsmedel och andra föroreningar. Man föreslog också att ett nytt ledningsnät med strategiska ventiler skulle byggas samt att vattenförbrukningen borde mätas, både hos konsumenter och vid produktionen. Tydlig dokumentation och regelverk ansågs nödvändiga för att säkra och styra vattenförsörjningen.

Vad gäller avlopp och avfall betonade utredningen behovet av ett strategiskt vägval, om vattenklosetter (WC) skulle tillåtas i framtiden, krävdes ett fungerande avloppssystem. För att skydda grundvattnet föreslogs också att en ordnad sophantering skulle införas.

Sammanfattningsvis visade utredningen att både tekniska investeringar och administrativa åtgärder var nödvändiga för att säkra vattenresurserna och miljön i Zmijivka, en bedömning som blivit än mer angelägen i ljuset av den förstörelse som kriget orsakat.

Wayout, ett svenskt teknikföretag specialiserat på hållbara vattenlösningar, har sedan kriget utbröt, inlett ett samarbete med den ukrainska regeringen för att stödja landets återuppbyggnad efter förstörelsen av vital infrastruktur. Företaget fokuserar på att i samarbete med Siemens och Alfa Laval för att lösa den akuta vattenkrisen i krigsdrabbade regioner som Cherson genom att installera mikroreningsfabriker för lokal produktion av rent dricksvatten.
Varje anläggning från Wayout har kapacitet att producera upp till 20 000 liter mineraliserat vatten per dag, vilket motsvarar det dagliga behovet för upp till 10 000 personer. Lösningen bygger på lokal vattenproduktion, vilket minimerar koldioxidutsläpp och eliminerar behovet av långväga transporter av flaskvatten eller tankbilar. Systemen är konstruerade för att vara självförsörjande, robusta och snabbt driftsättbara även i områden med begränsad infrastruktur.

Wayouts engagemang i Ukraina är en del av ett bredare initiativ för att återställa grundläggande samhällsfunktioner, med särskilt fokus på rent vatten som en mänsklig rättighet och en grundförutsättning för liv, hälsa och jordbruk. Utöver teknisk implementation bidrar företaget även till kunskapsöverföring och erfarenhetsutbyte inom vatten- och avloppssystem, i nära dialog med ukrainska partners. Företaget har uttryckt intresse för att etablera sig i området kring Gammalsvenskby, där vattenförsörjningen allvarligt påverkats av förstörelsen av Kachovkadammen. Ett framtida samarbete skulle kunna bidra till att säkra tillgången till rent dricksvatten i byn och stödja lokal återhämtning och jordbruksproduktion.

IT-företag på landsbygden

Kriget har förändrat ungas syn på landsbygden i Ukraina. Fler vill nu bo närmare familj och natur, samtidigt som de arbetar på distans inom till exempel IT. Här presenteras tankar och idéer om hur Gammalsvenskby skulle kunna bli en plats för unga yrkesverksamma. Flera vittnar om att IT-branschens attityder till att bo på landet i Ukraina, bland unga, har ändrats. Tidigare ville unga åka till de större städerna för att utbilda sig och göra karriär där. Men sedan kriget började, med att Ryssland ockuperade Krym 2014 och ännu mer sedan Rysslands fullskaliga invasion 2022, har inställningen till att bo på landet förändrats. Fler unga behöver dels ta hand om sina äldre släktingar på landet, men börjar också se möjligheten att faktiskt bosätta sig där.

Av säkerhetsskäl har flera unga från Kyjiv sökt sig till säkrare platser i Ukraina. Bland annat i västra Ukraina, där de kan bo på landet och ändå arbeta med och göra karriär inom till exempel IT eller försäljning på distans. En ukrainsk man berättade hur hans unga vänner flyttat ut på landet och, vid sidan av sina IT-arbeten, också börjat odla och till och med skaffat några getter och kor. Detta som ett led i att stärka motståndskraften och vara mer förberedd för kris eller krig.

Beetroot är ett svensk-ukrainskt IT-företag som specialiserat sig på att bygga team av utvecklare och designers från Ukraina till internationella projekt. Enligt Andreas Flodström, VD på Beetroot, är det egentligen enkelt i grunden att skapa förutsättningar för att jobba i IT-branschen i Gammalsvenskby. Det som behövs är bra bredband, elförsörjning och backup i form av

Starlink-lösningar eller liknande. Man behöver helt enkelt skapa förutsättningar för att alltid vara online, och med bra internethastighet, det är 80 % av frågan. Resten handlar om utbildning. Detta är generellt något som man inte gör på lokal nivå; de flesta av Beetroots utbildningar är online, från korta ”computer literacy”-kurser till längre bootcamps, praktiska utbildningar som gör en redo för en karriär inom IT.

Så slutsatsen är att det skulle kunna finnas ett intresse bland unga att etablera sig i Zmijivka och arbeta på distans. Men det krävs i så fall bredband, elförsörjning, backup och kanske också kontorshotell för att skapa en kreativ arbetsmiljö.

Hållbara och innovativa lösningar

För att unga och andra invånare ska vilja återvända till Gammalsvenskby är det viktigt att återuppbyggnaden också sker med långsiktiga och klimatsmarta lösningar i fokus. Här finns en möjlighet att inte bara återställa, utan att också skapa något nytt, en modell för hur framtidens byar kan se ut.

Gammalsvenskby skulle kunna utvecklas till en pilotby för hållbart och innovativt byggande. Området har goda naturliga förutsättningar, med bra tillgång till både sol och vind, vilket öppnar för satsningar på lokal energiproduktion genom solcellsparker och kanske småskalig vindkraft. Därtill finns potential för utveckling av nya vattenresurser genom exempelvis bevattningsdammar. Då byns kulturhus är totalförstörda öppnar det upp för att vissa hus skulle kunna få ett helt nytt modernt uttryck. Det skulle t.ex. kunna handla om att uppföra ett helt nytt kulturhus med bibliotek i en modern nordisk design, för att få in den svenska ursprunget i den nya byn.

Åren 2020 och 2022 genomfördes tekniska studier av bostäderna i Gammalsvenskby av studenterna Kauranen & Lindström vid Lunds universitet. Handledare var Dennis Johansson. Dessa visade att bostäderna var mycket energimässigt ineffektiva och ofta hade problem med fukt och ventilation. Rekommendationerna var installation av värmepumpar, utvändig väggisolering samt i vissa fall solcellsanläggningar.

I samband med återuppbyggnaden finns nu en möjlighet att från grunden uppföra moderna, energieffektiva bostäder med klimatanpassade lösningar för vatten och avlopp. Detta skapar förutsättningar för ett mer hållbart boende och en förbättrad levnadsstandard.

Det finns stor potential i att vidareutveckla dessa idéer, i samarbete med relevanta aktörer i både Sverige och Ukraina. Gammalsvenskby skulle därmed kunna bli en förebild för hur återuppbyggnad kan förena historisk förankring med framtidens krav på miljömässig och social hållbarhet.

Samarbete mellan det offentliga och civilsamhället

För att få befolkningen, i synnerhet de unga, att återvända, är det viktigt att initiativet kommer från samhällsbyggare som kommunen och staten. Men det är också avgörande att civilsamhället på plats är med i processen. Medborgarna måste vara inkluderade och delaktiga i planeringen, deras engagemang är helt avgörande för byns framtid.

Beryslavs kommunala administration visar ett starkt engagemang för att stötta sin befolkning, både humanitärt och demokratiskt, trots att kommunen ligger i ett av Ukrainas mest utsatta områden. Trots de svåra förhållandena i den frontnära zonen arbetar de aktivt med humanitära insatser och samhällsbyggande åtgärder. Fokus ligger på att tillgodose grundläggande behov och upprätthålla en fungerande samhällsstruktur, även under krigstid. Administrationen har också satsat på att bevara det demokratiska medborgarinflytandet genom digitala plattformar. Där kan invånare, varav många är internflyktingar från Gammalsvenskby, delta i enkäter, beslutsprocesser och planeringsarbete. Dessutom har särskilda stödcenter, hubbar, inrättats i frontlinjeområdena där människor kan få hjälp och rådgivning.

Gammalsvenskby har också flera starka lokala organisationer, såsom den tyska evangelisk-lutherska kyrkan och den ukrainsk-ortodoxa församlingen. Trots kriget har dessa fortsatt att hålla kontakt med sina medlemmar och erbjuder hjälpverksamhet. Församlingarna samarbetar även med varandra, och deras arbete för att skapa sammanhållning i en svår tid är mycket betydelsefullt.

Sedan 2024 finns även en ny ideell stiftelse, The Heritage and Revival Fund of Gammalsvenskby, som bildats för att stödja samhället i Zmijivka. Fonden fokuserar på att hjälpa soldater från Gammalsvenskby och deras familjer som drabbats av kriget, samt att bidra till återuppbyggnaden av byn. Bakom initiativet står personer med olika bakgrund, lärare, ekonomer, jurister, som engagerar sig ideellt för byns framtid. Åtta av dem har genomgått en särskild utbildning i ideellt arbete och NGO-verksamhet. Alla dessa ukrainska organisationer samarbetar redan med och får stöd från internationella aktörer. Sverige är en av de starkaste stöttepelarna för byn.

Den ideella föreningen Svenskbyborna bildades redan 1954 av utflyttade bybor från Gammalsvenskby. Sedan 1991 har föreningen bedrivit hjälparbete på plats, finansierat genom insamlingar, privata donationer, föreningar och stiftelser. Deras hjälpinsatser utgår från bybornas behov och bygger på nära och förtroendefulla relationer med såväl privatpersoner, organisationer som kommunledning. Sedan Rysslands fullskaliga invasion 2022 har föreningens ordförande Sofia Hoas regelbundet rapporterat om situationen i byn till Sverige, vilket gjort dem till en viktig källa för både media och engagerade svenskar. De samarbetar med andra svenska hjälporganisationer, såsom Power Up Ukraine, Direct Ukraine och Swedish Rescuers.

Region Gotland har varit vänort med Gammalsvenskby/Zmijivka sedan 2001. Sedan 2014 har de bedrivit ICLD-finansierade demokratiprojekt i byn med fokus på demokratiutveckling, jordbruk och kulturarvsturism. Det ursprungliga samarbetet skedde med den lokala bysovjeten och har byggt ett starkt ömsesidigt förtroende.

Sedan 2024 pågår ett nytt demokratiprojekt mellan Region Gotland och Beryslavs kommun. Projektet fokuserar på kunskapsutbyte för att bygga upp den institutionella kapaciteten i kommunerna, med särskilt fokus på hur man kan få befolkningen, främst unga, att återvända till Gammalsvenskby och för unga gotlänningarna att stanna på Gotland.

Beryslav och Region Gotland deltar också i nätverket Demokratisk Resiliens 2024–2026, som finansieras av Internationellt Centrum för Lokal Demokrati (ICLD). Syftet är att gemensamt möta utmaningen att upprätthålla och stärka demokratiska institutioner i svåra tider. Tolv svensk-ukrainska partnerskap deltar i nätverket, där de under tre år erbjuds utbildningar, studiebesök och erfarenhetsutbyten.

Gotlands Museum drev projektet Kulturarvet i Gammalsvenskby 2024-25, finansierat av Regeringskansliet genom Utrikesdepartementet. Projektet genomförs i nära samarbete med Beryslavs kommun. Projektet syftar förutom att ta fram denna kulturmiljöplan, till att bistå internflyktingar från byn med akut hjälp, exempelvis genom leverans av fordon, träbriketter och mediciner. I juni 2025 arrangerades även ett sommarläger för barn från byn på Gotland, för att ge dem en välbehövlig paus från kriget. Dessa samarbeten visar hur civilsamhället och den offentliga sektorn kan arbeta sida vid sida, för att skapa trygghet, styrka och framtidstro i en av vår tids svåraste situationer.

Ett särskilt projekt har även initierats av Visby stift för att stödja både den svenska och den ukrainsk-ortodoxa församlingen i byn.

Erfarenheter från liknande projekt

Internationella erfarenheter visar att kulturarvet kan bli en stark motor i återuppbyggnad efter konflikt och kris. I Västra Balkan, Baltikum och Ukraina har man på olika sätt visat hur historiska byggnader, platser och traditioner kan ge både symboliskt och praktiskt stöd till samhällsutveckling.

Ett välkänt exempel är återuppbyggnaden av Stari Most i Mostar efter kriget på 1990-talet. Bron, som förstördes 1993, återuppfördes 2004 i samarbete med UNESCO, Världsbanken och lokala aktörer. Utöver att återställa en historisk byggnad skapade projektet en stark symbol för försoning och gemenskap, och bron blev snabbt en magnet för turism. Den återkommande traditionen med höghopp från bron återupplivades och bidrog till att sätta staden på den internationella kartan. Erfarenheterna härifrån visar att ett enskilt, tydligt kulturarvsobjekt kan bli en motor för både lokal stolthet och ekonomisk utveckling.

Organisationen Cultural Heritage without Borders (CHwB) har också arbetat brett i Balkanregionen med restaurering av kulturarv, hantverksutbildning och lokalt deltagande. Deras projekt betonar vikten av att kombinera tekniskt kunnande med lokal delaktighet, vilket både stärker identitet och ger praktiska färdigheter som kan skapa arbetstillfällen.

I Baltikum har samarbeten som Baltic Region Heritage Committee och EU-finansierade projekt lyft fram kulturarvet som en resurs för regional utveckling och turism. Här har man visat att mindre orter kan vinna på att koppla ihop sitt kulturarv i gemensamma rutter och marknadsföringsstrategier. Genom att utveckla tematiska turistrutter och samordna kulturarvet över nationsgränser har man lyckats attrahera fler besökare än vad en enskild by skulle klara själv.

I Ukraina har arbetet under pågående krig främst handlat om att rädda, dokumentera och planera för framtida återuppbyggnad. UNESCO har bland annat etablerat Lviv Culture Hub, en mötesplats som kombinerar utbildning, kulturterapi och innovation som stöd för människor under kriget. Detta visar hur kulturinstitutioner kan fungera som trygga nav för social återhämtning och samhällsutveckling även under svåra förhållanden. Parallellt pågår dokumentation av skador på kulturarv i hela landet, vilket utgör grunden för kommande återuppbyggnad.

För en by som Gammalsvenskby/Zmijivka innebär dessa erfarenheter flera viktiga lärdomar. Att återuppbygga en eller två symboliska byggnader, exempelvis en kyrka eller ett bibliotek/kulturhus, kan skapa både identitet och dragningskraft för turism, likt Mostar. Att

samtidigt knyta satsningar till vardagen, genom utbildning i hantverk och byggnadsvård, utveckling av småföretag inom besöksnäring och stärkande av lokala traditioner, ger en djupare förankring. Baltiska erfarenheter visar dessutom värdet av regional samverkan, där byn kan kopplas till större nätverk av kulturarvsrutter och därigenom locka fler besökare.

Sammantaget visar dessa exempel att kulturarvet inte bara är ett minne från det förflutna, utan en konkret resurs för framtiden. Genom att kombinera restaurering, lokal delaktighet och samarbete med regionala och internationella aktörer kan en liten by bygga en attraktiv och motståndskraftig framtid.

Strategi för spridning av kulturmiljöplanen

Kulturmiljöplanen kommer att tillgängliggöras på tre språk, svenska och engelska, i PDF-format. Planen kommer att överlämnas till Utrikesdepartementet och distribueras till de intressenter som projektet haft kontakt med. Den kommer även att publiceras på Gotlands Museums webbplats samt spridas via Föreningen Svenskbybornas informationskanaler.

I samarbete med Beryslavs kommun kommer planen att delas ut till internflyktingar från Gammalsvenskby/Zmijivka. För bybor som saknar tillgång till digitala verktyg kommer planen att skrivas ut och distribueras i fysisk form.

Vår förhoppning är att planen väcker engagemang och leder till återkoppling, idéer och ytterligare bidrag för det fortsatta arbetet med Gammalsvenskbys/Zmijivkas framtid.

Källförteckning

Litteratur

Beryslavs kommun. 2021. "Історія серця степу: Бериславська громада крізь століття" (Historien om stäppens hjärta: Beryslav-området genom århundradena).

Hedman J. & Åhlander, L. 2003. Historien om Gammalsvenskby och svenskarna i Ukraina. Dialogos. Kristianstad.

Hedman, J. 2019. Historiska handlingar rörande dagösvenskarna och svenskbyborna. Digitaltryck i Kungsbacka AB.

Hedman, J., (med postum medverkan av Lars Åhlander). 2023. Historien om Gammalsvenskby och svenskättlingarna i Ukraina. eddy.se ab, Visby.

Knutas, P. 2019. Svenskbyborna 90 år i Sverige. Föreningen Svenskbyborna, Bokprojektet AB.

Sarwe, W. 1929. Bland Rysslands folk. Gammalsvenskby del III. Svenska Missionsförbundets förlag, Stockholm.

Svedberg, G. & Mårtensson, E., 2001. Gammalsvenskby – en by i Ukraina. J. R. Hain förlag.

Rapporter

Aaw, J. 2018. Vattenutredning Zmijivka. Projektet ICLD jordbruk 2016-2019.

BRHC. 2012. Heritage and Sustainable Development in the Baltic Sea Region. Baltic Region Heritage Committee.

CHwB. 2014. Restoration Camps in the Western Balkans – Building Capacity through Heritage. Cultural Heritage without Borders.

Föreningen Svenskbyborna. Hoas, S. 2022-2025. Rapporter från Gammalsvenskby.

Kauranen, V. & Lindström, P. 2020. Utvärdering av energi och inomhusklimat i bostäder i Gammalsvenskby, Ukraina. Kandidat, Lunds universitet. Handledare: Johansson, D.

Kauranen, V. 2022. Lowering energy need and improving indoor climate – A case study of rural dwellings in Gammalsvenskby. Master Lunds universitet. Handledare: Johansson, D & Harderup, L-E.

UNESCO. 2005. Reconstruction of the Old Bridge of Mostar. Paris: UNESCO Publishing.

UNESCO. 2023. Culture in Ukraine during wartime: Lviv Culture Hub initiative. Report on Damages to Cultural Heritage in Ukraine. Paris: UNESCO.

Referenspersoner

Carl Sturén, Svensk konsul i Odessa
Bo Lagerqvist, Kulturarv utan gränser
Andreas Flodström, VD Beetroot
Lars Blomfeldt, Chief Financial Officer, Wayout
Lars Thomsson, Annette Glover, Region Gotland
Yana Yakoleva, Mykola Kurivchak, Beryslavs kommun
Roman Mykhaltsov, The heritage and revival fund of Gammalsvenskby

Gotlands Museum

Finansierad av Regeringskansliet